

Een positieve grondhouding

§ 1 het CDA en het moderne levensgevoel

De CDA-top verviel na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1982 tot diep pessimisme. Aanleiding voor de somberheid was de eigen nederlaag, maar meer nog de enorme winst van de VVD. Om de VVD hadden het CDA en zijn voorgangers zich nooit zo druk gemaakt. Na de opzienbarende liberale verkiezingswinst van 1959 waren ze er een tijdje bang voor geweest, maar daarvoor en daarna hadden ze de PvdA als de enige serieuze concurrent beschouwd. De VVD was te klein en te meegaand geweest om nerveus van te worden. De liberalen hadden hen nooit beconcurrerd met een uitgewerkte ideologie, hadden hen nooit geconfronteerd met voorstellen tot maatschappijvernieuwing en hadden het bestaansrecht van de confessionele partijen en het CDA nooit zo consequent en principieel ter discussie gesteld als de PvdA gedaan had. Tot en met 1967 was het er bij de verkiezingen steeds om gegaan of de KVP dan wel de PvdA de grootste partij zou worden; daarna hadden de christelijke drie zich schrap gezet om de aanval van de PvdA te overleven en sinds 1977 ging het er weer om welke partij de grootste zou worden. In die laatste periode was in christen-democratische kring ook zo nu en dan opgemerkt dat eigenlijk D'66 het electorale probleem voor het CDA was, maar voor de VVD had niemand gewaarschuwd.

In 1982 constateerden de christen-democraten echter met schrik dat op de lange termijn alleen de VVD van de electorale verschuivingen profiteerde.¹ Sinds 1946 was het stemmenpercentage van de PvdA nauwelijks toegenomen en dat van de VVD bijna verviervoudigd. Het leek een reële mogelijkheid dat de VVD bij de eerstvolgende verkiezingen groter dan het CDA zou worden, want daarvoor was nog slechts een verschuiving van 5 zetels nodig. De VVD had onder middelbare scholieren een grotere aanhang dan de PvdA en het CDA samen, kreeg van de kiezers tot en met 24 jaar de meeste stemmen en slaagde er als enige in over te komen als een bruisende, vitale en slagvaardige partij, met duidelijke oplossingen voor de economische crisis. Bovendien was gebleken dat de VVD vooral stemmen bij het CDA wegtrok en een grote aantrekkingskracht had op randkerkelijke kiezers. Het CDA beseftte dat het, wilde het verdere teruggang voorkomen, eerst en vooral een antwoord moest vinden op "de liberale uitdaging".

de liberale uitdaging

Velen dachten dat dit onbegonnen werk was. De Nijmeegse hoogleraar A.G. Weiler hield zijn christen-democratische partijgenoten voor dat het liberalisme wortelde in de mentaliteit van de omhoogstrevende burgerij en dat de gezindheid waarvan de christen-democratie het moest hebben aan het verdwijnen was.² Het liberalisme werd, aldus Weiler, gemotiveerd door afkeer van dwang en had als leidende idee de vrije ontplooiing van de mens. Dat sprak vooral jonge mensen aan, met "gevoelens van vitaliteit, ondernemingslust, dragen van eigen verantwoordelijkheid, op eigen benen staan, onafhankelijkheid en tolerantie". In de jaren tachtig werden deze gevoelens extra sterk geprikkeld doordat "de staatsbureaucratie" met een "verstikkend oerwoud van regels (...) de motor van de samenleving, de individuele vrije expansie, voortdurend afremt". De liberale gezindheid was stevig verankerd in de Westerse cultuur en de christen-democraten zouden er volgens Weiler goed aan doen om toe te geven dat ook zij een afkeer van dwang hadden, die hen sterk verantwoord deed zijn met de liberalen. Zij moesten er alleen voor waken dat de zelfontplooiing niet zo ver ging dat daardoor anderen onrecht werd aangedaan. De liberale uitdaging voor het CDA was, aldus Weiler, een leefbare politieke ordening te ontwerpen waarin de krachtige, naar vrijheid strevende mens solidair kon blijven met de mens die niet voor zichzelf kon zorgen. Daarin kon het CDA echter alleen slagen als velen zo'n ordening wensten. Wat dat betreft zag Weiler de toekomst somber in. De noodzakelijke correctie op het liberale vrijheidsstreven kon alleen voortkomen uit een evangelische gezindheid, maar die verloor snel terrein. Uit wetenschappelijk onderzoek bleek dat met de kerken ook het christelijk waardenbesef op den duur zou verdwijnen, aldus Weiler.

De pessimistische toekomstverwachtingen werden door de cijfers gestaafd. Recent onderzoek bevestigde dat de erosie van de kerken in de jaren zeventig onverminderd was doorgestaan.³ Nog altijd noemde 10 procent van de bevolking zich gereformeerd, maar het percentage hervormden was tussen 1966 en 1980 gedaald van 20 tot 15 en het percentage katholieken van 35 tot 31. Bovendien gingen de overblijvers steeds minder vaak naar de kerk. Zei in 1966 nog 86 procent van de katholieken regelmatig naar de kerk te gaan, nu deed nog maar de helft dat. Bij de protestanten was de teruggang minder dramatisch, maar toch ook onrustbarend. In 1966 hadden nog bijna alle gereformeerden regelmatig de kerk bezocht, nu zei 15 procent dat niet meer te doen. Het percentage kerkgangers bij de hervormden was in dezelfde periode gedaald van 50 tot 42. Voor het CDA waren deze cijfers temeer verontrustend, daar het er nog steeds niet in was geslaagd enige aanhang van betekenis onder buitenkerkelijke kiezers te verwerven.⁴ In 1982 hadden nog minder buitenkerkelijken op de partij gestemd dan in 1981 en 1977. Maar ook onder de trouwe en minder trouwe kerkgangers had de partij terrein verloren. Bij voorgaande verkiezingen had het CDA onder deze categorieën gewonnen, maar deze trend was nu weer omgeboegen. Ook in de partij zelf was de fut eruit. De afdelingsvergaderingen werden steeds slechter bezocht, de leden leken zich niet bewust van een gemeenschappelijk uitgangspunt en de vertegenwoordigers van het CDA vlogen elkaar te pas en te onpas in de haren. Het CDA leek gedoemd steeds verder terug te vallen.

Eén van de weinigen die daar niet in geloofden was Arie Oostlander, de directeur van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA. Direct na de verkiezingen schreef hij dat het CDA als enige partij de instrumenten had om de bevolking aan te spreken en de grote problemen van de Westerse samenleving aan te pakken.⁵ Het CDA kon daar echter niets mee doen, omdat het werd verlamd door verdeeldheid en zich niet door een gemeenschappelijke overtuiging liet dragen. Velen hadden de neiging de loyalisten hiervan de schuld te geven, maar het loyalisme was in werkelijkheid, aldus Oostlander, een symptoom van een dieper geworteld kwaad. De hele partij was verantwoordelijk voor de malaise. "Samen zijn wij ziek geworden, samen moeten wij ook weer gezond worden."

Oostlander zag ook de opmars van de VVD als ziekteverschijnsel. De liberalen profiteerden volgens hem van het verdwijnen van de vanzelfsprekendheid waarmee de mensen vroeger gebonden waren geweest aan de kerken en de christelijke organisaties. Velen dachten dat dit een gevolg was van toegenomen zelfbewustzijn bij de burgers, maar in werkelijkheid kwam het, aldus Oostlander, uit "geestelijke desoriëntatie" voort. Volgens hem was het geen onafwendbaar proces, maar waren de kerken, de christelijke partijen en de christelijke organisaties er zelf schuldig aan. Zij waren sinds de jaren zestig verzakelijkt, hadden nauwelijks nog belangstelling voor de eigen maatschappijvisie en waren daardoor afgegeden tot een vaag christelijk ethos, dat niemand houvast bood. Het had hen gevoelig gemaakt voor de waan van de dag en hen doen zwalken tussen "profetische" emotionaliteit en oppervlakkig populistisch conservatisme. Oppervlakkig conservatisme en populisme waren, aldus Oostlander, ook kenmerkend voor de VVD, en "de aanwezigheid van deze tendenzen in het CDA" vormde dan ook "evenveel glijbanen naar de VVD toe". De christenen gleden af naar het liberalisme zonder te beseffen dat ze daarmee de christelijke beginselen verloochenden. De VVD streed immers niet, zoals de PvdA, met open vizier voor haar ideeën, "juist niet zelfs"; het was "meer een kwestie van verleiden". De partij had succes omdat zij "de makkelijkste weg" bood, omdat haar waarden aansloten "bij zeer menselijke neigingen die wij bij onszelf ontwaren": "de mens die aan zichzelf genoeg heeft, die zijn eigen normen kiest, die niet zo nodig het kringetje van het individuele eigenbelang verlaten moet."

Het enige dat tegen die al te menselijke neigingen kon helpen, was volgens Oostlander christelijke beginselpolitiek. Het CDA moest de principiële tegenstellingen met de andere partijen scherp stellen. Hierbij hoefde het zich niet in de eerste plaats tegen de PvdA te keren, want die gaf zelf al duidelijk genoeg aan waar de verschillen lagen, maar "de kloof met de VVD moet door onszelf worden onthuld". "Voor de brede schare" was een "toegankelijke analyse nodig van het al te gemakkelijke en in letterlijke zin Godloze beginselprogramma van de VVD". Daarnaast was een verheldering van het eigen denken vereist en "een uitroeien van denkbeelden die vreemd zijn aan grondslag en uitgangspunten van het CDA".

Het belangrijkste doel was echter niet om de achterban te behouden, maar om de partijpolitiek op hoger niveau te brengen. Naar de mening van Oostlander beschikte het CDA over een uitstekend Program van Uitgangspunten, dat de ideale

basis was voor het ontwikkelen van oplossingen voor de grote vraagstukken van deze tijd. Het CDA kon "één van die schaarse platformen zijn waar mensen op grond van eenzelfde inspiratie met elkaar in debat gaan over hun verschillen van inzicht, om vandaaruit op zoek te gaan naar creatieve oplossingen". Het probleem was dat dit niet gebeurde. Het Program van Uitgangspunten speelde in de praktijk eenvoudigweg geen rol. Veel leden waren niet eens van het bestaan van het program op de hoogte. Het gevolg was, aldus Oostlander, dat het de partij ontbrak aan intellectuele diepgang, aan samenhangend beleid en aan ideeën die uitzicht konden bieden. Nauw hiermee samen hing dat de leden geen vertrouwensband met elkaar hadden. Zij wantrouwden elkaar, konden niet serieus met elkaar discussiëren en spraken elkaar in het openbaar op de ongelukkigste momenten tegen. Zinnvolle discussies waren alleen mogelijk als men probeerde "om door wederzijds overtuigen en op basis van de grondslag en onze principiële uitgangspunten verder te komen". Het CDA had, aldus Oostlander, kwaliteit en eensgezindheid nodig om er weer bovenop te komen. Maar daar kwam nog iets bij. De partij moest bedenken dat zij het niet alleen kon. Overeenkomstig haar uitgangspunt dat de politiek niet alleen verantwoordelijk kon zijn, moest zij haar contacten met de gelijkgezinde christelijke organisaties herstellen. "De kracht van de christen-democratie was en moet zijn de verworteling in een brede maatschappelijke beweging die zich, gedreven door dezelfde grondmotieven, op uiteenlopende terreinen organiseert. In christelijke scholen, vakbeweging, media etc. Door zo'n verankering kan men elkaar wederzijds inspireren." Als het CDA een levende partij in een levende maatschappelijke beweging zou worden, zou het uiteindelijk ook electoraal beloond worden. Want ondanks de schijn van het tegendeel snakte de bevolking volgens Oostlander ten diepste wel degelijk naar beginselpolitiek. Zij was "beu van oppervlakkige beloften" en kon alleen getrokken worden "door een beleid met diepgang".

geestelijk eigendom

Oostlander had soortgelijke ideeën ook al geuit in 1976, in het kader van de eerste landelijke CDA-verkiezingscampagne. Toen waren ze door de leidende katholieke politici van de hand gewezen. De KVP en de ARP stonden in 1976 nog te wantrouwend tegenover elkaar om Oostlanders orthodox-antirevolutionaire visie serieus te nemen. Ook nu kwam er van katholieke zijde kritiek. De critici vonden Oostlanders visie op de VVD te eenzijdig, betwijfelden de zin van een dialoog met de maatschappelijke organisaties en bestreden dat de kiezers teruggewonnen konden worden met beginselpolitiek.⁶ Maar de kritiek op Oostlander was dit keer niet doorslaggevend. Nu het fusieproces voltooid was, waren de katholieken meer geneigd de antirevolutionairen in ideologische kwesties hun zin te geven. Nog belangrijker was dat Oostlander dit maal geen verkiezingscampagne hoefde voor te bereiden. Voor een verkiezingscampagne waren zijn denkbeelden wel te eenzijdig, maar voor het herstel van de eensgezindheid en het zelfvertrouwen in de partij gold dit minder. Als diagnose voor het CDA zouden ze zelfs heel bruikbaar blijken.

Ook het dagelijks bestuur geloofde dat het het CDA schortte aan doorwerking van

de principes. Naar de mening van het bestuur had dat ook als oorzaak dat de partij organisatorisch versterkt was. Vooral het fusieprotocol, volgens welk de functies via vaste verdeelsleutels verdeeld werden onder de bloedgroepen, stond naar de overtuiging van het bestuur een doorstroming van talent in de weg. Verder moest, aldus het dagelijks bestuur, het Program van Uitgangspunten vertaald worden in een actuele maatschappijvisie en moest voor alles de verlamdende verdeeldheid overwonnen worden. Het dagelijks bestuur nam het initiatief tot de instelling van twee werkgroepen die moesten helpen de partij beter te maken. Reeds op 12 oktober werden de werkgroepen door het partijbestuur geïnstalleerd.

De ene, de werkgroep Interne Partijorganisatie, kreeg opdracht voorstellen te doen om de politieke overtuiging van het CDA "meer geestelijk eigendom te doen zijn van de leden". Ook moest zij nadenken over de stijl en organisatie van het CDA en over zijn relatie met de kerken en de maatschappelijke organisaties. De andere, de werkgroep Politiek Perspectief, moest het rapport van de commissie-Van Verschuer en het Program van Uitgangspunten omzetten in een christen-democratische visie voor de jaren tachtig en zich bezinnen op de plaats van het CDA ten opzichte van het liberalisme en het socialisme. In november 1983 zouden de rapporten van de werkgroepen naar de partijleden gestuurd worden en in mei 1984 zouden ze moeten leiden tot besluiten van de partijraad.

een opkomende ik-cultuur

In september 1983 publiceerde de werkgroep Politiek Perspectief haar rapport "Van Verzorgingsstaat naar Verzorgingsmaatschappij". Het stuk ademde onmiskenbaar de geest van Oostlander. De directeur van het Wetenschappelijk Instituut was zelf geen lid van de werkgroep, maar deze stond wel onder leiding van twee andere anti-revolutionairen. Kuiper, de voormalige vice-voorzitter van de ARP, was voorzitter en zijn geestverwant C. Bremmer stond hem als secretaris terzijde. Voor dit tweetal deugde de tijdgeest net zo min als voor Oostlander en was de gemiddelde liberaal, "Ik Jan-Vrijheid", hiervan de representant.⁷

"Van Verzorgingsstaat tot Verzorgingsmaatschappij" opende met de stelling dat in "het moderne levensgevoel" nogal wat "minder hoopvolle trends" te signaleren waren. Er was bij de huidige generatie sprake van een opkomende "ik-cultuur". Die werd wel fraai verpakt in termen van onafhankelijkheid en zelfbewustzijn, maar in feite kwam zij neer op bot egoïsme. De ontwikkeling naar een meer persoonlijke en meer zelfstandige beleving van normen en waarden was, aldus de commissie, op zich heel positief. Ze kon namelijk tot meer individuele verantwoordelijkheid leiden. Maar de ontwikkelingen schoten "thans te ver door". Kenmerkend voor de ik-cultuur was dat deze slechts rechten kende en geen plichten. De moderne mens dacht geen andere mensen meer nodig te hebben en voorzover hij nog meedeed in organisaties was dat met grote vrijblijvendheid.

De somber stemmende wending van het moderne levensgevoel was volgens het rapport een gevolg van de crisis in de economie, in de samenleving en in de internationale politiek. In reactie op de snel stijgende werkloosheid, de aantasting van de sociale zekerheid, de dreigende kernoorlog en de toenemende criminaliteit ver-

schansten de mensen zich verkrampd achter hun eigen belangen. Dat was op zich al erg genoeg, maar ronduit treurig was het dat het ook nog eens bewust aangemoedigd werd. De ik-cultuur was immers de succesformule voor commercials, pers- en omroeporganisaties en "zelfs voor een enkele politieke partij." Dit was "wellicht wat christen-democraten het meest steekt in de liberale hang naar exploitatie van deze ik-gerichtheid: want in het 'gewoon jezelf zijn' dreigen mensen nog eens extra aangespoord te worden zich te verschansen achter de dingen die men in deze samenleving kan overzien: het inkomen, de eigen uitkering, de eigen besloten wereld. (...) En welke rem is er nog om geen misbruik te maken van belastingen en sociale zekerheid wanneer men elke identificatie daarmee en elke verantwoordelijkheid daarvoor heeft verloren?"

Over de socialisten oordeelden de auteurs, net als Oostlander, positiever, maar ook op hen hadden zij principiële kritiek. De socialisten dachten volgens hen te veel vanuit de staat en hadden daardoor in hoge mate bijgedragen aan de ondermijning van het verantwoordelijkheidsgevoel. De verzorgingsstaat was mede onder hun invloed opgezadeld met veel te hoge verwachtingen. De staat werd voor alles verantwoordelijk gesteld en was ook zelf bereid voor alles verantwoordelijkheid te nemen. Dit sloot aan bij het socialistische mensbeeld, volgens welk de mens zijn mens-zijn allereerst verwezenlijkt in de volksgemeenschap, die zich in de staat manifesteert. De christen-democraten stelden daartegenover dat de mens ook deel had aan andere gemeenschappen, zoals het gezin, het onderwijs, de werkkring, de kerk, de buurt, het vrijwilligerswerk en talrijke verenigingen. Doordat de staat zich met alles bemoeide, werd aan deze gemeenschappen verantwoordelijkheid onttrokken. De economische crisis had de desastreuze gevolgen hiervan pas goed zichtbaar gemaakt. De burgers verwachtten dat de overheid hen uit de nood redde en ook verder aan de gewekte verwachtingen bleef voldoen, maar waren niet meer bereid de enorme lasten die dat met zich meebracht op te brengen. Een ander negatief aspect van de verzorgingsstaat was de doorgeschoten professionalisering. Doordat de overheid de verzorging grotendeels van de vrijwilligers en de particuliere organisaties overgenomen had, was deze verschaald tot een serie zo efficiënt mogelijk uitgevoerde technische handelingen. Daarmee was het hart uit de verzorging weggenomen. De hulpbehoevende mens was gedegradeerd tot verzorgingsobject en werd niet meer benaderd als persoon.

confrontatiepolitiek

De schrijvers gaven toe dat ook de christen-democraten aan het doorschieten van de verzorgingsstaat hadden meegewerkt. Daarom stonden zij nu voor de taak de verzorgingsstaat grondig te herzien. Zij moesten hun eigen oorspronkelijke concept van de verzorgingsmaatschappij weer serieus nemen. Het kwam erop neer dat de overheid zich weer ging concentreren op haar primaire taken. Zij moest als schild voor de zwakken het recht handhaven en daarnaast voorzieningen zeker stellen "voor hen die dat werkelijk nodig hebben doordat zij niet of nauwelijks voor zichzelf kunnen opkomen en ook niet door anderen een helpende hand krijgen aange-reikt". Concreet betekende dit dat de overheid een aantal basisvoorzieningen moest

blijven waarborgen: een minimumloon, sociale uitkeringen en een noodzakelijk gegarandeerd minimumniveau aan hulpverlening. Zij mocht zich echter niet, zoals de liberalen wilden, beperken tot het leveren van een basispakket. Daarnaast moest zij stimuleren dat de samenleving zelf haar verantwoordelijkheid weer ging nemen. Dit kon volgens de werkgroep het best gebeuren met "confrontatiepolitiek": "het scheppen van omstandigheden waardoor mensen en maatschappelijke organisaties weer zicht krijgen op hun verantwoordelijkheden (...) en verplichtingen jegens elkaar." Dit gebeurde door de baten en de kosten zo dicht mogelijk bij de gebruikers te brengen. Om bijvoorbeeld ouders te stimuleren zelf oplossingen te zoeken, moest de overheid weigeren de kinderopvang voor haar rekening te nemen, ook als beide ouders betaald werk verrichtten. De overheid kon het nemen van verantwoordelijkheid ook belonen. Zo zou zij kinderen die hulpbehoevende ouders verzorgen kunnen subsidiëren. Daarnaast was het, aldus de werkgroep, in het algemeen niet wenselijk dat de overheid deed wat particuliere instanties ook konden. De laatsten stonden veelal dichter bij de mensen en konden veel taken daardoor beter aan. Door de verantwoordelijkheid weer te leggen bij de maatschappij, zouden de christen-democraten "een weerwoord op het moderne levensgevoel" geven. De christen-democraten zouden de verantwoordelijkheid stellen in de plaats van de ik-cultuur, "het gemachtigd zijn in plaats van machthebber zijn; (...) het rentmeester in plaats van het meester zijn."

"Van Verzorgingsstaat tot Verzorgingsmaatschappij" bevatte al met al niet veel nieuws. Het meeste was uit oudere stukken overgenomen, zoals het begrip "confrontatiepolitiek", dat al was uitgewerkt in het rapport "Gespreide Verantwoordelijkheid" uit 1978. De betekenis van het nieuwe rapport was dat de vier christen-democratische kernbegrippen op een voor de gewone leden toegankelijke wijze werden toegepast op de problemen van de jaren tachtig en niet, zoals tot dan toe altijd het geval was geweest, ver boven de werkelijkheid bleven zweven en het bevattingsniveau van de leden ver te boven gingen.

handen uit de mouwen

Tegelijk met "Van Verzorgingsstaat tot Verzorgingsmaatschappij" verscheen het rapport over de partij-organisatie, "Appel en Weerklank". De werkgroep die het voorbereid had, bestond uit vertegenwoordigers van het lagere kader, maar was begeleid vanuit het Wetenschappelijk Instituut. Ook dit rapport opende met een aanklacht tegen de tijdgeest. Wij leefden "in een tijd waarin velen voor zichzelf uitmaken wat voor hem of haar het beste is, zonder dat men zich verplichtend wil binden aan de opvattingen van de groep waarin men leeft". Deze eigengereidheid werd nog verergerd door de economische recessie. Deze had geleid tot een harde strijd om het bestaan, waarin het eigenbelang voorop stond. Zo was er grote verdeeldheid ontstaan in de kerken, in de christelijke organisaties en in het CDA. Het ontbrak het CDA aan alles wat leden en kiezers kon binden: een eenduidige presentatie van het beleid, een coherente visie, zelfvertrouwen en creativiteit. Maar de partij hoefde, aldus het rapport, niet te wanhopen. Er waren wel degelijk mogelijkheden uit de impasse te komen. De oplossing was dezelfde die Oostlander een jaar eerder had ont-

vouwd: "de handen zullen uit de mouwen moeten voor een gezamenlijk gedragen beginselpolitiek."

De werkgroep Interne Partijorganisatie stelde vast dat de grondslag en de politieke overtuiging van het CDA niet functioneerden. De partijleden hadden uiteenlopende motieven, maar zelden de goede. Zij zagen het CDA als nuttige middenpartij, waren uit traditie lid of deden mee omdat de partij hun belangen behartigde, maar "nog te weinig treffen wij mensen in het CDA, die geïnspireerd zijn door het eigene van de christen-democratische benadering als zodanig".

Het belangrijkste instrument om dit te veranderen was volgens het rapport het kader- en vormingswerk. "Daar kan de kennis overgedragen worden, kunnen de vaardigheden geoefend worden in de omgang met het Program van Uitgangspunten en kan respect voor elkaars opvattingen (...) verdiept worden." De werkgroep wilde dat de partij een scholingsprogramma opstelde, zodat binnen drie jaar alle actieve leden zich ten minste één keer intensief zouden bezig houden met het Program van Uitgangspunten. Deze training mocht niet vrijwillig blijven. Het moreel verplichtende karakter ervan moest, aldus de werkgroep, bij de kandidaatstelling meewegen. Afdelingsbestuurders moesten speciale cursussen volgen om de discussies te kunnen leiden. Want de afdelingen zouden veel moeten discussiëren. Ze zouden het beleid van de landelijke en lokale fracties moeten bespreken en zouden moeten meedoen aan alle partijpolitieke discussies. De discussies zouden voortdurend moeten worden begeleid door studies van het Wetenschappelijk Instituut, en het Program van Uitgangspunten zou bij dat alles uitgangspunt en toetsingsinstrument moeten zijn.

De leden moesten zich volgens het rapport niet alleen de politieke overtuiging eigen maken, zij moesten ook de grondslag van de partij intensiever beleven. Daartoe moesten zij "zich gezamenlijk over de bijbel buigen om de voortdurende vernieuwing van ons politieke denken te inspireren". Bijbelstudie was voor het CDA "een bestaansvoorwaarde". Er kwam nu nog veel te weinig van terecht, "aangezien het een toenemend aantal leden aan een bepaalde vorming en scholing op dit punt ontbreekt". Tot slot deed het rapport ook nog een voorstel dat neerkwam op de inwilgiging van de oude wens van Aantjes. Het kon, aldus de werkgroep, "niet zonder gevolgen blijven (...) als mensen er (...) openlijk blijk van geven geen boodschap te hebben aan de grondslag en het Program van Uitgangspunten".

bemoedigen

Ook bij een gemeenschappelijk beleden overtuiging en grondslag zouden meningsverschillen niet altijd te vermijden zijn. In dat geval moest men met elkaar in gesprek blijven en vermijden elkaar etiketten op te plakken. De meningsverschillen mochten bovendien krachtige besluitvorming niet in de weg staan. Bij zulke besluiten kon niet iedereen tevreden gesteld worden. Dat nam niet weg dat eenmaal genomen beslissingen consequent gehandhaafd en eensgezind uitgedragen moesten worden. Met name van de fractie werd verwacht "dat onderlinge meningsverschillen intern uitgesproken worden, dat men niet reageert als media in dit kader uitspraken van fractiegenoten voorleggen, teneinde daarop commentaar te vernemen, en dat

men de bereidheid vertoont het onderling eens te worden in plaats van zich persoonlijk te profileren”.

Met betrekking tot de organisatie van de partij bepleitte de werkgroep het fusieprotocol snel buiten werking te stellen. Het protocol belemmerde de “bij een vitale politieke partij steeds noodzakelijke doorstroming van mensen en gedachten”. En dat was niet nodig, want, aldus de werkgroep, de verhoudingen tussen de oude bloedgroepen werden steeds minder als relevant ervaren.

Net als Oostlander benadrukte de werkgroep verder de band met de kerken en de christelijke organisaties. Het CDA en de kerken moesten elkaar niet voortdurend “vermanend toespreken”, zoals nu het geval was, maar “elkaar bemoedigen, zich gezamenlijk stellend onder Gods leiding”. De partij moest daartoe een geregeld contact met de kerken onderhouden. Voor de contacten met de christelijke organisaties greep de werkgroep terug op een rapport uit 1979. Volgens dit rapport zou het CDA samen met de organisaties moeten nadenken over het concrete beleid en over de programmatische visies op de langere termijn. Voor het eerste zouden de fracties contact onderhouden, voor het laatste de bestuursorganen. “Appel en Weerklank” stelde vast dat dit tot nu toe nauwelijks gebeurde. Vooral met de organisaties voor welzijnswerk en volkshuisvesting en met de pers was de relatie bedrevend. Om dit te verbeteren moesten geregelde officiële contacten plaatsvinden en zou het nuttig zijn als CDA-leden lid van maatschappelijke organisaties waren. Het was immers “van groot belang dat de partij van binnenuit kennis heeft van de deelbelangen en dat de betrokken organisaties zich in de personen in het CDA kunnen herkennen, terwijl omgekeerd de CDA-visie in het maatschappelijk leven meer bekendheid krijgt”. Daarbij moest er wel voor gewaakt worden dat belangenbehartiging niet het primaire doel werd. De belangen moesten steeds tegen elkaar worden afgewogen tegen de achtergrond van het Program van Uitgangspunten. Tot slot dacht de werkgroep, net als Romme dertig jaar eerder gedaan had, dat de bloei van de christelijke politiek aan de versterking van het christelijk geloof kon bijdragen. Velen die zich van de kerken hadden afgewend en niet meer de betekenis van het geloof zagen, waren volgens haar ten diepste toch nog wel gevoelig voor christelijk geïnspireerde normen en waarden. Als het CDA en zijn bondgenoten het geloof in daden konden omzetten, zouden de verdoolde schapen wellicht de weg vinden “die weer leidt naar een geïntegreerd christelijk leven”.

Na de publikatie van de rapporten verliep ook de verdere afhandeling volgens plan. Het partijbestuur kon zich in de twee rapporten heel wel vinden. In november 1983 stuurde het CDA-bureau ze naar de afdelingen en de Kamerkringen toe. Nadat er in alle kringen een informatiebijeenkomst voor de afdelingen gehouden was, werden de rapporten besproken in plaatselijke werkgroepen, die waren gevormd uit de gemeentelijke afdelingen. In januari en februari 1984 bepaalden de afdelingen hun standpunt en in maart rapporteerden de Kamerkringen hierover aan het partijbestuur. In mei 1984 nam de partijraad een aantal op de rapporten gebaseerde besluiten en resoluties aan. Dat gebeurde overigens, in strijd met de aanbevelingen in “Appel en Weerklank”, nog in een sfeer van onderlinge verkettering. De rapporten zouden, zoals we nog zullen zien, een bijdrage leveren aan het herstel van het CDA, maar waren daarvoor bepaald niet de enige voorwaarde. De partij kwam haar ver-

deeldheid ook te boven door een aantal andere factoren. Eén daarvan werd gevormd door de onredelijke opstelling van de PvdA, een andere door een aantal wijzigingen in de personele sfeer.

§ 2 het eerste kabinet-Lubbers

De val van het tweede kabinet-Van Agt en de verkiezingscampagne van 1982 maakten voor jaren een eind aan de discussie met welke partij geregeerd moest worden. Slechts enkele hardleerse dissidenten bleven roepen dat er weer een coalitie met de PvdA moest komen, maar zelfs Hans de Boer en Jan van Houwelingen zagen in dat de PvdA haar uitschakeling aan zichzelf te wijten had en dat het CDA niets anders restte dan met de VVD samen te werken.

De belangrijkste wijziging in de personele sfeer was de vervanging van Van Agt door Lubbers. Hierdoor viel een permanente bron van spanning weg en kreeg het CDA eindelijk een onaantastbare leider. Het vertrek van Van Agt droeg zeker ook bij aan de integratie van de antirevolutionairen. De linkse antirevolutionairen, die Van Agt knarsetandend hadden gedoogd, respecteerden Lubbers en zagen hem min of meer als hun geestverwant. Maar ook de fans van Van Agt omarmden hem. Vooral in het bedrijfsleven waren velen aanvankelijk bang dat Lubbers de bezuinigingen zou traineren en weer naar de PvdA zou lonken, maar dat viel enorm mee. Lubbers maakte als premier een veel slagvaardiger indruk dan Van Agt en van liefde voor de PvdA was geen sprake meer. Zo werd Van Agt bij het bedrijfsleven binnen een jaar van licht in de duisternis tot mislukking en Lubbers van gevallen engel tot briljant manager en staatsman. Ook bij de mensen in het land werd Lubbers de kampioen. Zij gingen hem wel niet zo beminnen zoals ze Van Agt bemind hadden, maar Lubbers kreeg zeker hun respect en bewondering.

Van betekenis was ook het verdwijnen van Albeda en Van der Stee en hun vervanging door De Koning en de katholieke bankier Onno Ruding. Albeda wilde, hoewel hij grote bezwaren tegen het regeerakkoord had, minister van Sociale Zaken worden, maar de VVD verhinderde dit en nam zo een potentiële conflicthaard weg. Lubbers, De Koning en Ruding wisten zich te presenteren als de eensgezinde leiding van een hechte ploeg. In de media kwam het kabinet over als een uitgeslagen en energieke club van frisse managers die geen hoger doel hadden dan te offeren op het altaar van hogepriester Ruding. In werkelijkheid klopte alleen het beeld van die hogepriester. In vergelijking met zijn voorgangers voerde het kabinet wel forse ombuigingen door, maar dit was voornamelijk te danken aan het regeerakkoord, dat loyaal werd uitgevoerd. Zodra Ruding met tegenvallers kwam en extra bezuinigingen eiste, werkten Lubbers en De Koning hem eendrachtig tegen. Lubbers liep Ruding nogal eens voor de voeten door "creatief mee te denken" en eigen, veel gematigder tegenvoorstellen te lanceren. Eenmaal, kort voor de verkiezingen van 1986, initieerde Lubbers schijnbaar forse ombuigingen, nadat hij er lucht van gekregen had dat Ruding met een aanzienlijk ingrijpender voorstel wilde komen. De Koning wakte naar buiten toe de indruk nog harder te zijn dan Ruding, maar verzette zich binnen het kabinet tegen te forse ingrepen in de sociale zekerheid. Zijn faam als keiharde bezuiniger vestigde hij vooral toen hij najaar 1983 tegenover de vakbeweging

vasthield aan de verlaging van de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen met 3,5 procent. Hij verzette zich krachtig tegen de verwijten dat de verlagingen onrechtvaardig zouden zijn en de bestedingen te veel zouden doen dalen. Maar in de zomer had Ruding in het kabinet nog verlagingen van meer dan 5 procent gevraagd en toen had De Koning dat tegengehouden met dezelfde argumenten die hij tegenover de vakbeweging van de hand wees.⁸ Dat de CDA-ministers zich wisten voor te doen als de koene bestrijders van het financieringstekort, had ook als oorzaak dat de VVD er niet aan te pas kwam. De enige VVD-minister in de sociaal-economische driehoek, Gijs van Aardenne, was vrijwel vanaf het begin als serieuze tegenspeler uitgeschakeld door zijn betrokkenheid bij een schandaal rond het Rijnschelde Verolme-concern en VVD-fractie leider Ed Nijpels was te licht om de CDA-ministers te vertrouwen.

De Vries

Ook de fractie raakte een aantal vechtersbazen kwijt. Jan van Houwelingen werd staatssecretaris op Defensie, Hans de Boer werd burgemeester van Haarlemmermeer en Sytze Faber werd burgemeester van Hoogeveen. De belangrijkste verandering was echter de vervanging van Lubbers door de antirevolutionair Bert de Vries. De Vries was een typische representant van de "kleine luyden": standvastig in het geloof, hardwerkend, betrouwbaar, rechtlijnig en provinciaal. Hij kwam uit een gereformeerd-vrijgemaakt gezin. Doordat zijn vader geen dure studie voor hem kon betalen, maakte Bert de Vries op zijn vijftiende de MULO af en werd ambtenaar bij de belastingdienst. Daarna haalde hij met avondstudie de HBS en volgde hij als werkstudent een studie economie. Ondertussen verdiende hij bij door voor zijn vader, die privé-detective was, bewijsmateriaal te verzamelen voor echtscheidingszaken. Hij stapte na een kerkscheuring bij de vrijgemaakten over naar een ander rechtzinnig kerkgenootschap, de Nederlands-Gereformeerde Kerken, kreeg in 1968 een aanstelling als wetenschappelijk medewerker, promoveerde en werd halverwege de jaren zeventig door Albeda, die evenals hij aan de Erasmusuniversiteit werkte, in de politiek geïntroduceerd.

In 1978 kwam hij als opvolger van Jaap Boersma in de Tweede Kamer. Hij viel daar aanvankelijk voor de buitenwacht nauwelijks op, maar weerde zich wel in het debat over het financieel en sociaal-economisch beleid van het CDA. In dit debat nam hij een middenpositie in, enigszins ter rechterzijde van Albeda, maar duidelijk tegenover Van der Stee. Toch wees niets erop dat hij fractie leider zou worden. Hij was te zeer specialist, had te weinig een brede visie en had te weinig interesses buiten zijn vakgebied. Zelf ambieerde hij het voorzitterschap niet, maar Lubbers zag in hem een mogelijke opvolger en liet zijn naam in dat verband in de fractie vallen. Hij was aanvankelijk niet meer dan zesde of zevende keus, maar schoof op toen bijna alle andere kandidaten, onder wie Deetman, Van Zeil en Van den Broek, minister of staatssecretaris werden. Toen de fractie moest stemmen, bleven alleen De Vries en de christelijk-historische econoom Gerrit Gerritse over. Gerritse had, als een van de auteurs van het regeerakkoord, de betere papieren, maar doordat hij zijn vele nevenfuncties niet wilde opgeven, was hij niet volledig beschikbaar voor de fractie.

Dat gaf de doorslag. Met achttien tegen acht stemmen, en bijna de helft van de leden afwezig, koos de fractie De Vries tot voorzitter.

De Vries was voor het CDA de juiste man op de juiste plaats en de juiste tijd. Zolang hij de fractie leidde, was een nieuwe prestigestrijd tussen de premier en de fractieleider uitgesloten. De Vries was het in grote lijnen met Lubbers eens en had niet de neiging zich ten koste van hem te profileren. Zijn doel was het kabinet ruimhartig te steunen en de VVD geen kans te geven zich als de betrouwbaarste bondgenoot van Lubbers te profileren, zoals ze wel met Van Agt gedaan had. Daarbij speelde ook mee dat De Vries geen schijn van kans had Lubbers ooit van de eerste plaats te verdrijven. Tegenover de charmante en aantrekkelijke premier stak De Vries af als een grijze muis. Zijn saaiheid bij publieke optredens was ongeëvenaard en hij praatte gedurende zijn carrière meer toehoorders in slaap dan enig ander politicus. In de fractie toonde hij zich evenwel een echte taai antirevolutionaire vechtjas en bleek hij, veel beter dan Lubbers, in staat zijn collega's te disciplineren. Zijn leiderschap ademde de geest van "Appel en Weerklank": in de fractie mocht worden gediscussieerd, maar naar buiten toe moest één lijn worden getrokken. Maar ook bij debatten in de fractie was hij verre van gemakkelijk. Anders dan Lubbers was hij niet telkens op zoek naar nieuwe compromissen, maar hield hij koppig vast aan zijn eigen lijn, wat meestal wilde zeggen: aan de lijn die hij met Lubbers overeen was gekomen. Hij had daarbij de steun van het strakke regeerakkoord en van partijvoorzitter Bukman, die de fractie regelmatig luid en duidelijk kwam mededelen dat de gelederen gesloten dienden te worden. Zo wisten De Vries en Bukman de fractie op den duur te drillen tot een gedisciplineerde en hechte club.

diep in de ogen

Bukman kreeg als gevolg van zijn stevige optreden bijnamen als "de drillboor" en "de Lenin van Voorschoten". Inderdaad hamerde hij net als de grondlegger van het Sovjet-communisme voor alles op de eenheid van de partij, inhoudelijk was hij weinig geïnteresseerd, maar in tegenstelling tot Lenin werkte hij niet met roeyementen en verdachtmakingen en overschreed hij niet de grens van het betaamelijke. Onder zijn bewind werden alleen tegen de Tweede-Kamerleden Stef Dijkman en Jan Nico Scholten disciplinaire maatregelen genomen en die legde niet hij, maar de fractie op.

Hoewel De Vries bij zijn aantreden beloofde dat het loyalisme verleden tijd was, stemden nog geen maand later elf fractieleden al weer met een motie van de oppositie (over de kernwapens) mee. De Vries kondigde na de stemming een fundamentele discussie in de fractie aan, waarbij men elkaar "diep in de ogen" zou kijken en ook Bukman zag in het afwijkende stemgedrag aanleiding eens stevig met de fractie van gedachten te wisselen.⁹ Het gepraat liep in januari 1983 uit op een intentieverklaring om voortaan als eenheid naar buiten te treden. Hoewel alle fractieleden de verklaring ondertekenden, bleven Scholten en Dijkman hun partijgenoten afvallen. In mei verweet Dijkman in de Tweede Kamer de christen-democratische ministers de sociale uitgangspunten van het CDA te verloochenen. De fractie pikte dit niet en ont nam hem het recht namens haar het woord te voeren, wat Dijkman in het openbaar

een blijk van "kadaverdiscipline" noemde. Er volgde een uren durend fractieberaad waarin De Vries de fractie wist te verenigen op een verklaring waarin de woorden van Dijkman betreurd werden en de zondaar opgeroepen werd "de goede samenwerking te herstellen". De Vries zei na afloop dat hij er zich vooral aan gestoord had dat Dijkman zijn kritiek in de media geventileerd had. Dijkman had, aldus De Vries, recht op zijn mening, maar moest die binnenskamers houden. Naar buiten toe moesten de vertegenwoordigers van het CDA het gemeenschappelijk standpunt uitdragen en niet het standpunt dat zij in de discussie binnen de fractie innamen. Alleen als zij daarvoor zeer dringende redenen hadden, mochten zij van deze gedragslijn afwijken.¹⁰

Nadat Dijkman nog enige tijd dwars was blijven liggen, legden De Vries en hij in de zomervakantie onder vier ogen het conflict bij. Volgens De Vries was Dijkman "tot het besef gekomen dat het samenwerkingsverband van de fractie natuurlijke beperkingen met zich meebrengt". Dat Dijkman dat beseftte, was zonder twijfel juist, maar van weinig betekenis. Het probleem was hoe ver de beperkingen gingen en wanneer er zeer dringende redenen waren om ze te overschrijden. Dijkman, en ook Scholten, vonden het beleid van hun partijgenoten zo kwalijk dat ze zich volledig gerechtigd voelden dat publiekelijk te laten blijken.

een ernstige vertrouwensbreuk

Najaar 1983 liep de ruzie tussen het tweetal en de rest van de fractie volledig uit de hand. Het kabinet werd in "de hete herfst" van 1983 geconfronteerd met massaal verzet tegen de plaatsing van kruisraketten en de verlaging van de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen. De Vries wist in beide cruciale kwesties 43 van de 45 CDA-fractieleden achter het kabinet te krijgen; Dijkman en Scholten kozen als enigen de kant van de oppositie. In oktober stemden zij in de kwestie van de kruisraketten tegen een motie van De Vries en voor twee moties van de PvdA. In dezelfde maand stelde Dijkman voor de publieke tribune vast dat bij de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer "het eerlijk verdelen van de lasten en het bevorderen van de solidariteit ontbraken in de opstelling van het CDA".¹¹ Scholten sprak nog dezelfde maand op de grote vredesdemonstratie in Den Haag, die door het CDA geboycot werd, en liet weten bezig te zijn met een zwartboek over zijn partij. Hij werd somber van de rechtse praat die daarin al opgetekend was en moedeloos bij de gedachte "met hoe weinig interne fundamentele discussie die verrechtsing" had plaatsgevonden.¹²

Door dergelijke uitspraken werd de positie van Dijkman en Scholten onhoudbaar. Toch duurde het nog tot december voor het tot een definitieve breuk kwam. De Vries en Bukman gingen vanwege de geveerde repercussies omzichtig te werk. De fractie wijdde verscheidene vergaderingen aan het probleem en besloot de twee dissidenten het woordvoerderschap te ontnemen, maar dit terug te geven als zij zich alsnog zouden schikken. Het leek echter steeds minder waarschijnlijk dat dit zou gebeuren. Op 28 oktober vroeg de fractie in een brief aan het partijbestuur hoe ver de plicht tot samenwerking nu eigenlijk ging. Er was volgens de fractie sprake van "een ernstige vertrouwensbreuk", maar zij wilde het oordeel van het partijbestuur

kennen voor zij een onherroepelijk besluit nam. Het partijbestuur durfde de knoop echter niet door te hakken en speelde de bal terug naar de fractie. Het riep Scholten en Dijkman op "vanaf heden weer constructief in fractieverband samen te werken" en sprak zijn vertrouwen uit dat De Vries en de fractie de zaak verstandig zouden afdandelen.¹³ Scholten en Dijkman leidden hieruit af dat het bestuur hen in het ongelijk stelde. Zij hadden het bestuur een aantal vragen voorgelegd, onder meer of het kabinet niet serieuzer met de ambtenarenbonden moest praten. Volgens hen zou dit in de lijn van het Program van Uitgangspunten zijn, waarin stond dat de opvattingen van maatschappelijke groeperingen van wezenlijke betekenis waren. Het partijbestuur weigerde echter op inhoudelijke vragen in te gaan, waaruit Scholten en Dijkman afleidden dat zij ook van de partijleiding niets te verwachten hadden.

Pas op 6 december, drie weken na de vergadering van het CDA-bestuur, zegde de fractie het vertrouwen in Scholten en Dijkman op. Ook nu werden ze er echter niet uitgezet; ze mochten gewoon de fractievergaderingen bij blijven wonen. Twee dagen later maakten ze er zelf een eind aan. Ze stapten uit het CDA en vormden, tot woede van Bukman en De Vries, een eigen fractie. Inmiddels hadden de twee dissidenten ook al overleg gehad met Goudzwaard. Als uitvloeisel daarvan riepen Goudzwaard en enkele andere voormalige antirevolutionairen op tot een bijeenkomst van mensen die zich in de opstelling van Scholten en Dijkman herkenden. Er was volgens Goudzwaard "op het ogenblik dringend behoefte aan politici die staan voor hun principiële overtuiging en die de stem van hun geweten niet het zwijgen opleggen terwille van een geforceerde eenstemmigheid".¹⁴

Even leek het alsof het initiatief kans van slagen had. Op de door Goudzwaard aangekondigde bijeenkomst kwamen 1.200 mensen af, Scholten en Dijkman openden met de EVP gesprekken over de vorming van een "basisbeweging voor vrede en solidariteit" en uit opiniepeilingen bleek dat zo'n beweging 5 zetels in de Tweede Kamer zou kunnen halen. Maar even later liepen de besprekingen van Scholten en Dijkman met de EVP vast, waarna Dijkman zich aansloot bij de PPR en Scholten lid werd van de PvdA.

In het CDA had het conflict rond het dissidente duo nog een staartje. Naar een aanbeveling uit "Appel en Weerklank" zou de partijraad in mei 1984 volgens een nieuwe methode een nieuw partijbestuur benoemen. Bukman en de voorzitters van de Kamerkringen zouden hun plaats automatisch houden, maar voor de vijftien overige zetels, die tot dan toe volgens de regels van het fusieprotocol onder de bloedgroepen waren verdeeld, zouden meerdere kandidaten worden gesteld. Deze gedeeltelijk vrije stemming leidde tot de verwijdering van Aantjes, die in het voorafgaande jaar openlijk de zijde van Scholten en Dijkman had gekozen. Een "anti-Aantjes-comite" riep enkele dagen voor de partijraad op de voormalige fractieleider niet te herkiezen en de partijraad voldeed aan deze oproep.

oog in oog met het Kwaad

Rond deze partijraadsvergadering bereikte de spanning in de kruisrakettenkwestie, die toen al meer dan vier en een half jaar de gemoederen verhitte, een hoogtepunt. Het CDA was op dat moment over deze zaak meer dan ooit ten prooi aan verwarring

en verdeeldheid. De leden van de fractie hadden zich in de affaire-Scholten/Dijkman vastgelegd op de door De Vries en Bukman gewenste gedragslijn, maar in dit geval hielp dat buitengewoon weinig. In de zaak van de kruisraketten telde voor een aantal fractieleden het eigen geweten zwaarder dan alle morele verplichtingen aan de partij bij elkaar. Zo zei Frouwke Laning-Boersema, een antirevolutionaire huisarts die in 1982 de linkervleugel van de fractie was komen versterken, op een persconferentie over de kruisraketten in New York dat "we stand eye to eye with the Evil" – en daarbij doelde zij niet op het Sovjet-imperium, maar op de kernwapens.¹⁵ Het splijtende effect dat de kruisraketten op de fractie hadden, werd nog versterkt doordat De Vries en Bukman, beiden volstrekte leken op de terreinen buitenland en defensie, in deze zaak niet wisten wat er moest gebeuren – behalve dan natuurlijk dat het eensgezind moest gebeuren – en dat ook het kabinet ernstig verdeeld was. De VVD-ministers waren, gesteund door hun fractie, zonder meer voor plaatsing van alle 48 raketten en waren bereid het kabinet te laten vallen als ze er niet zouden komen, maar de minister van Defensie, de bedachtzame, ethisch bewogen antirevolutionair Job de Ruiter, zag het liefst dat Nederland de raketten zou weren. De CDA-ministers waren ook onderling verdeeld. Van den Broek, de minister van Buitenlandse Zaken, vond vooral dat Nederland de NAVO tevreden moest stellen en was het inzake de kruisraketten grondig met De Ruiter oneens.

Het regeerakkoord gaf hier weinig houvast. Het slagen van de onderhandelingen tussen Washington en Moskou gold als de centrale doelstelling van het kabinetsbeleid. Van slagen zou sprake zijn bij het bereiken van de nuloptie: het verwijderen van alle kernraketten voor de middellange afstand van het grondgebied van het Warschau-Pact en het niet-plaatsen van deze raketten door de NAVO. De Amerikaanse regering had in november 1981 laten weten dat ze met Moskou over de nuloptie wilde onderhandelen. Een maand later waren de onderhandelingen begonnen en toen het kabinet-Lubbers aantrad, waren ze nog steeds gaande. Om de Sovjet-unie aan te moedigen tot serieus onderhandelen, werd in het regeerakkoord de mogelijkheid tot plaatsing opgehouden. Nederland nam, aldus het regeerakkoord, nog geen besluit over plaatsing, maar deed wel aan de "passieve voorbereidingsfase" van de plaatsing mee. In dit kader wees het kabinet in juni 1983 Woensdrecht aan als basis voor de kruisraketten. De Ruiter liet daarbij weten dat de lokatiekeuze niet op een plaatsingsbesluit vooruitliep, maar dat Nederland in verband met het plaatsingsschema van de NAVO wel in juni 1984 een besluit moest nemen. De gewetensbezwaarden in de CDA-fractie betwijfelden of ze dit goed moesten vinden, maar behalve Scholten en Dijkman stemden ze uiteindelijk allemaal met de aanwijzing van Woensdrecht in.

het mes op tafel

De echte problemen kwamen pas toen het overleg tussen Moskou en Washington op 23 oktober 1983 eindigde in een fiasco. Het regeerakkoord voorzag niet wat er in deze situatie moest gebeuren en dat stelde de politici voor vrijwel onoplosbare moeilijkheden. Naarmate de fatale junimaand van 1984 naderde, verliep de besluitvorming chaotischer. Ondertussen nam de opwinding in het land toe en leek de sa-

menleving, en vooral het christelijk deel ervan, in twee vijandelijke kampen uiteen te vallen. Heel christelijk Nederland scheen zich met de zaak te bemoeien. De gereformeerde synode sprak zich uit tegen plaatsing, een stichting "Miljoenen Zijn Tegen" dreigde met een proces als De Vries zijn fractieleiden niet de vrije hand zou laten en een "Comité CDA'ers tegen Plaatsing" kreeg 2.500 adhesiebetuigingen van christen-democraten uit het hele land. Aan de andere kant riepen veertien christen-democratische oud-bewindslieden het CDA op de kruisraketten toch vooral toe te laten en dreigden leden van het rechtse Interkerkelijk Comité voor Tweezijdige Ontwapening de kerkelijke bijdrage niet te betalen als hun kerk zich tegen plaatsing uitsprak. De hervormde synode liet in een herderlijke boodschap weten dat de politiek de raketten niet moest toelaten, maar trok deze vermaning schielijk in, toen zij met de fel negatieve reacties uit de achterban werd geconfronteerd.

Zo stond het CDA voor de opgave twee onverzoenlijke kampen in de eigen boezem te verzoenen en tegelijk te voorkomen dat het kabinet over deze kwestie zou vallen. De fractieleiden bedachten de ene oplossing na de andere. Een opzienbarende werd in januari verzonnen door Joep de Boer. De Boer vond het nauwelijks verantwoord "in juni al" een beslissing te nemen en vroeg de NAVO het dubbelbesluit in heroverweging te nemen. Het onderhandelen "met het mes op tafel" had niets opgeleverd en nu moest de NAVO volgens hem "het lef hebben te zeggen: 'wij hebben ons vergist'".¹⁶ Sommige fractieleiden vond dat een goed plan, maar De Vries stelde dat De Boer voor zijn beurt gepraat had. De Vries was echter zelf voor dergelijk solisme verantwoordelijk, omdat hij de fractie, in strijd met het principe eerst alles in tern uit te praten, geen enkele maal plenair over de zaak liet vergaderen. Bovendien vergrootte hij de verwarring door ook zelf enkele ongelukkige opmerkingen te maken. Zo opperde hij eind 1983 dat het plaatsingsbesluit misschien maar beter nog eens uitgesteld kon worden; een tijdje later was het "geen ja, geen nee en ook geen uitstel" en eind februari verklaarde hij dat het CDA "nee" zei tegen 48 kruisraketten en alleen over een lager aantal wilde praten.¹⁷ Deze laatste uitspraak wekte woede bij zowel Van den Broek als bij de linkervleugel, maar verleidde Nijpels tot een positieve reactie. Tot dan toe had de fractieleider van de VVD steeds geroepen dat niet-plaatsen het einde van het kabinet zou betekenen, maar nu liet hij weten dat met hem over aantallen wel te praten viel.

knallende kurken

Ook in het kabinet rolden de oplossingen over de tafel. Daar De Ruiters en Van den Broek elkaar blokkeerden en het CDA de VVD er zoveel mogelijk buiten hield, verichte hier vooral Lubbers het denkwerk, niet zelden samen met zijn vriend Van Mierlo, die zich in het tweede kabinet-Van Agt als minister van Defensie al van zijn creatieve kant had laten zien. Eén van Lubbers' weinige varianten die niet meteen "afgeschoten" werden, was de 44ste, die hij half mei deed: de zogenaamde crisisvariant. Dit plan kwam erop neer dat alle faciliteiten in Woensdrecht gebouwd werden, maar de raketten zelf er pas in tijd van nood naartoe gebracht zouden worden. Dit leek De Vries wel wat en ook Van den Broek en De Ruiters wilden erover praten, al waren ze het over de details oneens. Ze vonden elkaar ten slotte eind mei op een va-

riant van deze variant. De NAVO en de VVD vonden het plan onaanvaardbaar, maar toch toog Van den Broek er op 28 mei mee naar de NAVO-ministerraad in New York. Van den Broek had er inmiddels lucht van gekregen dat Lubbers alweer met een andere variant bezig was en sommeerde zijn ambtenaren hem zo snel mogelijk te waarschuwen als de premier daarmee kwam. Van den Broeks wantrouwen tegen de meedenkende premier bleek niet ongerechtvaardigd. Van den Broek was nog niet weg of Lubbers lanceerde zijn nieuwe variant. De premier stelde voor het oordeel over de plaatsing opnieuw uit te stellen, ditmaal tot 1 oktober 1985, en het besluit dan te nemen aan de hand van een aantal duidelijke criteria. Mochten de VS en de Sovjetunie voor 1 oktober 1985 alsnog een overeenkomst bereiken over beperking van de raketten, dan zou Nederland zijn aandeel in de beperkte plaatsing op zich nemen. Mocht er geen overeenkomst zijn, dan zou Nederland alle 48 raketten toelaten, behalve als de Sovjetunie sinds 1 juni 1984 geen nieuwe raketten geplaatst had – in dat geval zou Nederland van plaatsing afzien. Lubbers gaf Moskou dus nog een laatste kans en liet de mogelijkheid van een Nederlandse "Alleingang" in de NAVO open.

Toen Van den Broek, die voor zo'n afwijkende opstelling niets voelde, bij Lubbers op het Catshuis arriveerde, was het al te laat. De Ruiters, Bukman, De Vries en de specialisten uit de fractie zaten er ook en die waren allen zo blij dat de premier op het laatste moment zo'n handige oplossing had bedacht, dat ook Van den Broek zich erbij neer moest leggen. Een dag later gingen ook het kabinet en de VVD-fractie overstag. Van de regeringspartijen stemden alleen acht CDA-fractieleden die altijd al mordicus tegen raketten waren geweest, tegen, maar dat kon de pret niet drukken. De Vries geloofde dat Nederland met het nieuwe besluit een mooie bijdrage aan de wereldvrede kon leveren en zijn fractie liet Lubbers en passant beloven dat het kabinet het aantal Nederlandse kerntaken eenzijdig zou verminderen als de kruisraketten onverhoopt toch geplaatst moesten worden. Dat was weer tot ergernis van Van den Broek, maar de VVD maalde er ditmaal niet om. Nijpels zei opgetogen dat er zeker geplaatst ging worden, omdat de Rus naar zijn vaste overtuiging toch niet naar Nederland zou luisteren, en meldde dat zijn fractie 48 champagneflessen had klaargezet die hij terstond ging ontkurken.

de rust van het kerkhof

Op het CDA had "het 1 juni-besluit" een heilzaam effect. Voor het eerst in haar bestaan heerste er rust in de partij, "de rust van het kerkhof", zoals Hans de Boer vanuit de "kernwapenvrije gemeente" Haarlemmermeer zuur opmerkte. Bij de vredesbeweging was de fut eruit. Na jaren van opwinding was de samenleving moe van de kruisraketten. Het was een jaar stil rond de raketten. Toen na dat jaar de datum van het plaatsingsbesluit naderde, leefde het verzet nog eenmaal op. De vredesbeweging wist 3,7 miljoen handtekeningen te verzamelen onder een volkspetitionnement tegen de kruisraketten. Vergeefs. Toen Lubbers de handtekeningen op 26 oktober 1985 in de Haagse Houtrusthallen in ontvangst nam, zei hij dat het petitionnement het kabinet niet van plaatsing zou afgehouden. Terwijl Lubbers sprak, joelden de aanwezigen hem uit en keerden hem de rug toe. Het derde hem niet, zijn eigen

partij had de gelederen gesloten. Nog dezelfde dag benoemde de CDA-partijraad Lubbers met een staande ovatie tot lijsttrekker. Twee weken eerder had het Comité CDA'ers tegen Plaatsing nog eenmaal van zich doen horen, maar de linkervleugel van het CDA had minder mensen in beweging weten te brengen dan ooit. Op de door het comité georganiseerde manifestatie "Europese christen-democraten tegen kernbewapening" waren niet meer dan 300 mensen afgekomen en de hele CDA-top had geweigerd te komen. Op de manifestatie werd gepleit voor nieuw uitstel op grond van uitspraken van de nieuwe Sovjet-leider Gorbatsjov, die had gezegd dat het aantal raketten in het Europese deel van de Sovjetunie was teruggebracht tot het door Nederland gewenste aantal. Lubbers zei echter dat dit niet van belang was, omdat het bij het 1 juni-besluit was gegaan om de raketten in de hele Sovjetunie en niet alleen die in het Europese deel.

Toch was de CDA-top nog niet helemaal zeker van haar zaak. De NAVO voelde er weinig voor om, zoals het CDA had gevraagd, Nederland minder kerntaken te geven als het de kruisraketten plaatste en Van den Broek had tegen die vermindering dan ook de grootste bezwaren. Bukman hield de minister echter voor dat hij omwille van de eenheid van het CDA zijn bezwaren moest inslikken en omdat de voorzitter door de hele CDA-top gesteund werd, haalde Van den Broek maar weer eens bakzeil. In het kabinet ging daarop ook de VVD door de knieën. Maar de vermindering van het aantal kerntaken was toch wel het uiterste waartoe Van den Broek en de VVD bereid waren. In de ministerraad van 1 oktober stelde Lubbers nog voor het plaatsingsbesluit alleen maar symbolisch te nemen. Misschien was de nieuwe leider van de Sovjetunie toch wel te bewegen tot concessies en kon hij, Lubbers, nog eens met hem gaan praten. In die opvatting stond hij echter alleen. Ook het kabinet wilde nu wel eens van het gedonder over de kruisraketten af zijn. Na de ministerraad maakte Lubbers bekend dat op 4 november het plaatsingsverdrag met de VS gewoon getekend zou worden. Toen de Tweede Kamer hierover stemde, bleek het verzet in de CDA-fractie bijna geheel te zijn gedoofd. Slechts twee leden stemden tegen.

§ 3 een omgekeerde doorbraak

De campagneleider van het CDA, partijsecretaris Ries Smits, keek in 1982 afgunstig naar de verkiezingscampagne van de VVD. De VVD concentreerde haar hele campagne rond één man, de jeugdige Nijpels, die overal luid en duidelijk dezelfde boodschap uitdroeg. Nijpels legde daarbij weinig accent op de inhoud en veel op de verpakking, die optimistisch en eenvoudig was. Smits was op grond van Amerikaans onderzoek al in de jaren zeventig tot de conclusie gekomen dat campagnes zó gevoerd moesten worden.¹⁸ Hij wilde in 1981 op die manier met Van Agt de verkiezingen in, maar dat was toen onbespreekbaar. In plaats daarvan werd het accent naar zijn mening veel te veel op de inhoud gelegd. In 1982 gebeurde dat opnieuw, maar na het debacle van dat jaar kreeg Smits de kans zijn denkbeelden gestalte te geven.

De campagneleider werd in zijn overtuiging gesterkt door de resultaten van recent verkiezingsonderzoek. Vanaf de zomer van 1982 liet het CDA permanent verkiezingsonderzoek verrichten door het bureau Inter/View en daaruit kwam steevast

naar voren dat het percentage "zwevende kiezers" nog veel groter was dan Smits aanvankelijk gedacht had. Nog slechts veertig procent van de kiezers stemde traditioneel, vanuit een beginsel. Dertig procent stemde op basis van belangen en politieke standpunten en een groeiende groep, zo'n dertig procent van het electoraat, ging vooral af op haar indruk van de politieke leiders. Volgens Smits ging het bij de verkiezingsstrijd om dit deel van het electoraat. Alleen door zich primair op de zwevende kiezers te richten, kon het CDA, zo meende hij, zich handhaven.

Deze opvatting leek op gespannen voet te staan met "Appel en Weerklank", dat de principiële uitgangspunten juist sterker wilde laten doorwerken. Het rapport opende zelfs met de stelling dat "een politieke partij met een duidelijke grondslag, die erin slaagt haar politieke overtuiging herkenbaar in het beleid te vertalen, (...) een duurzaam bindmiddel [vormt] voor grote groepen kiezers". Toch was de tegenstelling slechts schijn. Ook Smits vond dat de uitgangspunten in de partij sterker moesten doorwerken. Alleen dan was eensgezindheid, de eerste voorwaarde voor succes, mogelijk. Alleen een eensgezinde partij kon met succes een beroep doen op de kiezers en eensgezindheid was alleen te bereiken als de leden zich verbonden wisten door een gemeenschappelijk uitgangspunt. Smits geloofde bovendien dat beginselpolitiek de zwevende kiezers niet hoefde af te stoten – beginselpolitiek kon hen, mits goed gebracht, zelfs aantrekken. De zwevende kiezers waren veelal rand- of buitenkerkelijk, maar de meesten van hen hadden, soms ver weg, nog wel wat christelijke wortels, waarvan het CDA gebruik kon maken. Uit onderzoek van Inter/View bleek dat vooral veel PvdA-kiezers in de Randstad een wat conservatief, vaag-christelijk waardenpatroon hadden. Daarom, zo stelde Smits, werkte "het hanteren van ideologische themata (...) offensief naar zwevers van de VVD en de PvdA, die gevoelig zijn voor levensbeschouwelijke vraagstukken".¹⁹ Bovendien bleven ideologische punten als het gezin, het christelijk onderwijs en de euthanasie bruikbaar om de traditionele kiezers vast te houden.

permanente campagne

Maar Smits vond dat voor een succesvolle verkiezingscampagne meer nodig was. Beginselpolitiek alleen was niet voldoende. Wel voor het vasthouden van de traditionele aanhang, niet voor het aantrekken van zwevende kiezers. Met het oog op de zwevende kiezers moest het accent liggen op het beleid, maar meer nog op de personen en het meest van al op de persoon van de lijsttrekker. In "Appel en Weerklank" was dit inzicht, tussen alle nadruk op de beginselen, ook verwoord. "Minder aan de kerk gebonden mensen", zo stond daar te lezen, "laten zich bij hun politieke voorkeur niet leiden door een vanzelfsprekende keuze voor christelijke organisaties. Het komt er dan op aan deze kiezers via het concrete beleid en aansprekende, geloofwaardige politici te interesseren voor de beginselen, omdat de weg andersom hen onvoldoende kan aanspreken."

Van belang was volgens Smits daarbij dat dit niet alleen kort voor de verkiezingen gebeurde. Er moest permanent campagne gevoerd worden. De belangrijkste politici moesten voortdurend hun beleid uitleggen. Het ging er daarbij om dat ze stonden voor wat ze deden en "alles zoveel mogelijk positiverden".²⁰ Essentieel was een

goede beeldvorming in de massamedia. Het beeld van het CDA bij de omroep en de pers was te negatief en aangezien de meeste mensen voor hun oordeel op deze media aangewezen waren, was het van essentieel belang om positief in het nieuws te komen.

In oktober 1983 had de campagneleider zijn eerste notitie over de verkiezingsstrategie gereed. Daarin betoogde hij dat het erom ging dat het CDA in zichzelf geloofde en zich beter presenteerde. In november besprak Smits de notitie met onder anderen Bukman, Oostlander, De Vries, Ruding en Lubbers. Het gezelschap werd het snel eens en besloot dat de de ministers en de Kamerleden van het CDA zouden proberen telkens eenstemmig naar buiten te komen. Ook zou er een aantal grote CDA-manifestaties worden georganiseerd waarop de ministers en de fractieleider het kabinetsbeleid uiteen zouden zetten. Daarbij zouden vooral de heilzame lange-termijneffecten van onpopulaire maatregelen sterk beklemtoond worden. Het accent zou op het economisch herstelbeleid liggen en het christelijk karakter van het CDA zou niet te veel nadruk krijgen. Belangrijk was verder dat de manifestaties aandacht in de media kregen en dat de aanwezigen de kans kregen in ontspannen sfeer met de toppolitici van gedachten te wisselen.

Zo geschiedde. De CDA-ministers verlieten van tijd tot tijd hun werkkamers en trokken het land in om het volk uitleg te geven en te vernemen wat het volk bewoog. Al snel kon gemeld worden dat de uitstapjes tot wederzijds genoeg waren en bijdroegen tot een versterking van het "wij"-gevoel.

Toen de afspraken over de permanente campagne gemaakt werden, kon het kabinet wel wat reclame gebruiken. Uit enquêtes bleek dat de populariteit van het CDA tijdens de hete herfst van 1983 daalde naar een historisch dieptepunt, dat ook de VVD op verlies stond en dat de PvdA op een duidelijk hoger niveau kwam dan in 1982. In het daaropvolgende jaar, het jaar van de kruisraketten, zakte het CDA nog verder weg. Begin 1985 kon de PvdA volgens de peilingen rekenen op bijna zestig zetels, twintig meer dan het CDA. Vanaf dat moment herstelde het CDA zich echter en leverde de PvdA in. Het economische dal was gepasseerd en de CDA-ministers konden zich erop beroemen dat dank zij het impopulaire beleid betere tijden in het verschiet lagen. De voorsprong van de PvdA bleef groot, op 1 november 1985 nog tien procent, maar verscheidene CDA-ministers konden zich inmiddels verheugen in een opvallende populariteit. Ruding bleek goed te liggen bij PvdA-kiezers in de Randstad, Van den Broek deed het goed bij de vrouwelijke kiezers en Lubbers kreeg onder bijna alle groepen veel vertrouwen. Smits was daarom, ondanks de nog altijd magere resultaten voor het CDA, optimistisch. Hij geloofde dat het CDA maximaal wel 55 zetels kon halen en achte 50 zetels zeker haalbaar.²¹

het karwei van Lubbers

In het definitieve campagneplan voor de verkiezingen van 1986 benadrukte Smits nog sterker dan voorheen dat het CDA het vooral moest hebben van zijn leiders. Het bleek, aldus Smits, dat vele kiezers die "ideologisch niet tot het CDA behoren, wel sympathiek staan tegenover het beleid en de personen van het CDA". Vooral in de persoon van Lubbers beschikte het CDA over "een aansprekende verpersoonlijking,

zowel binnen de partij als daarbuiten, van het economische herstelbeleid". Dat kon van beslissende betekenis zijn, want "in toenemende mate wordt de populariteit van een politieke partij en daarmee het electorale succes bepaald door personen".²²

De nieuwe campagne van het CDA onderscheidde zich in twee opzichten van die van de voorgaande verkiezingen. In de eerste plaats natuurlijk doordat zij geheel op de persoon van de lijsttrekker was afgesteld. Lubbers poseerde als de wijze en krachtige staatsman, die bezig was het land uit de misère te halen. Overal in het land werden posters geplakt met daarop groot het gezicht van Lubbers en de tekst: "laat Lubbers zijn karwei afmaken". In deze leuze was ook het tweede verschil met eerdere verkiezingscampagnes vervat. Het CDA, tot dan toe slachtoffer van de polarisatie, polariseerde nu zelf. Voor het eerst maakte het CDA het kabinetsbeleid tot inzet van de verkiezingen en sprak het een duidelijke voorkeur uit voor een coalitiepartner, de VVD. Een enkeling, zoals De Koning, had hier nog bedenkingen tegen, maar ook hij was het ermee eens dat, als de PvdA haar opstelling niet voor de verkiezingen matigde, er zo mogelijk weer met de VVD zou worden geregeerd.²³

In de campagne stelden vooral Bukman en De Vries zich hard op tegenover de PvdA. De Vries zei er niets voor te voelen "om de zoete vruchten van het wrange beleid van de afgelopen jaren met de PvdA te delen". De PvdA deed "valse beloften." Als zij in de regering kwam, zou na 1990 opnieuw "orde op zaken" moeten worden gesteld. Lubbers sloeg, overeenkomstig zijn imago van wijs staatsman, een gematigder toon aan, maar ook hij liet geen twijfel bestaan over zijn coalitievoorkeur. Een coalitie met de PvdA wilde hij niet uitsluiten, maar hij voorspelde wel dat "als de PvdA als grootste partij gaat meeregeren, (...) deze persoon weer terug naar het parlement [gaat]".²⁴ De strijd tussen Lubbers en Den Uyl was een centraal element in de CDA-campagne. Smits schatte in dat de confrontatie met Den Uyl het beeld van Lubbers als "dynamisch, duidelijk en probleemoplossend" staatsman zou versterken.²⁵

Ten slotte was de campagne gebaseerd op het inzicht dat een beetje christendom in de verkiezingsstrijd geen kwaad kon. In een lijsttrekkersdebat voor de EO-telvisie legde Lubbers vrij sterk het accent op de C. Voor het overige verloochende het CDA zijn christelijke karakter niet, maar was het op dit punt wel terughoudend. Om de traditionele kiezers te behouden was immers, aldus Smits, niet veel inspanning vereist en de zwevende kiezers konden door te veel christendom afgestoten worden.

ernstig kijken

Het CDA had geluk. De economische ontwikkeling in het laatste jaar voor de verkiezingen was zeer gunstig. Na jaren van grote somberheid zat de economie onmiskenbaar in de lift. Hoewel in de voorafgaande jaren de financiële tegenvallers onvolgende waren gecompenseerd, werd dank zij de groei toch nog onverwacht het eerste doel uit het regeerakkoord, de terugdringing van het financieringstekort tot 7,4 procent, gerealiseerd. Ook het tweede doel, het gelijk houden van de publieke lasten, werd gehaald. Dit was vooral te danken aan de daling van de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen en nauwelijks aan het terugdringen van de bureaucratie, maar versterkte toch de indruk dat de regering de problemen had aangepakt. Een

zwak punt was dat de werkloosheid enorm gestegen was, tot 765.000, maar daar stond tegenover dat het kabinet er enkele dagen voor de verkiezingen in slaagde met de vakbeweging een akkoord over de werkloosheidsbestrijding te sluiten. Zo herstelde het kabinet, na jaren van wederzijdse verkettering, ook nog de sociale vrede. Door dit alles maakte de boodschap van het karwei een geloofwaardige indruk.

Voor de PvdA was dit buitengewoon vervelend. De PvdA wilde het kabinet aanvallen op zijn falende werkgelegenheidsbeleid en zijn gebrek aan sociale rechtvaardigheid, maar door het economische herstel viel dit grotendeels in het water. Verder hingen sinds 1 november 1985 de kruisraketten als molenstenen om de nek van Den Uyl en de zijnen. De zaak van de kruisraketten was beslist, maar de PvdA wilde na de stampeij die ze erover gemaakt had – Den Uyl had op de grote vredesdemonstratie van 1983 in Den Haag gesproken van “een stap op weg naar de catastrofe” – niet toegeven dat een regering met haar de raketten nu overeenkomstig het verdrag met de VS zou plaatsnemen.

De VVD was niet minder aangeslagen. De partij had geen stempel op het kabinetsbeleid kunnen drukken, verscheidene van haar leiders waren betrokken geweest bij schandalen en Nijpels oogde heel wat minder fris dan vier jaar terug. De positie van de lijsttrekker was ondergraven door de ongelijke strijd die hij vier jaar lang met Lubbers had uitgevochten en door de ruzies waarin de VVD inmiddels verstrikt was geraakt. Bovendien was de traditioneel sterkste troef van de VVD, dat een stem op de VVD de beste garantie was tegen een kabinet met de PvdA, haar door het CDA uit handen geslagen.

Al met al was het weinig verwonderlijk dat het CDA na oktober 1985 de achterstand op de PvdA snel inliep. Eind januari 1986 was er nog vier procent van over, maar daarna bleef de opmars stagneren. Begin mei, twee weken voor de verkiezingen, was de achterstand nog steeds vier procent. De coalitie, die rond de jaarwisseling in de peilingen voor het eerst boven de vijftig procent was uitgekomen, zat daar, door de verdere teruggang van de VVD, sinds februari weer onder. Om de stagnatie te doorbreken besloot de campagneleiding Van Agt nog een keer als geheim wapen onder de grote rivieren in te zetten. De terugkeer van Van Agt liep echter uit op een fiasco, onder meer door zijn uitspraak dat socialisten als Wim Kok en Joop den Uyl onder de grote rivieren niets te zoeken hadden.

De laatste tien campagnedagen stonden, overeenkomstig de bedoelingen van Smits, in het teken van de televisie-debatten. Er waren er maar liefst zes, en Lubbers trad in alle zes op. Het werd een glansrol. Lubbers zette een perfecte staatsman neer. Vooral in het slotdebat met Nijpels en Den Uyl overtrof hij alle verwachtingen. De lijsttrekkers deden hun best over te komen als betrouwbare en wijze politici. Zij probeerden positief te zijn en negatieve opmerkingen te vermijden, maar alleen Lubbers slaagde in deze opzet. Den Uyl en Nijpels vlogen elkaar bij voortdurende in de haren en lieten Lubbers met rust. Deze gedroeg zich ingetogen en wekte de indruk aandachtig naar zijn gesprekspartners te luisteren en hun woorden serieus te overwegen.

Daar hij voor de televisiekijkers ook nog eens in het midden zat, drong zich onvermijdelijk het beeld op van de boven de partijen staande staatsman. Smits zei na afloop dat het allemaal erg makkelijk was geweest. Lubbers had gewoon zichzelf

kunnen zijn. "Wij hebben drie dingen aan Lubbers gedaan: zijn haar, zijn pak en de voorbereiding (...); een beetje de staatsman, af en toe wat knikken, eens ernstig kijken."²⁶

de omgekeerde doorbraak

In de laatste peilingen voor de verkiezingen liep het CDA verder op de PvdA in. Op 20 mei, een dag voor de verkiezingen, was de achterstand teruggelopen tot twee procent. De PvdA werd toen 35 procent van de stemmen voorspeld, het CDA 32,9 procent. De coalitie zou haar meerderheid waarschijnlijk niet behouden. Maar deze voorspelling werd gelogenstraft. In werkelijkheid behield de coalitie haar meerderheid ruimschoots. Het CDA bleek de PvdA op de verkiezingsdag te hebben ingehaald. Met een winst van negen zetels kwam het CDA op 54 zetels uit, twee meer dan de PvdA, die vijf zetels won. Doordat de VVD er negen verloor bleef de coalitie op 81 zetels staan.

Het meest opzienbarende aspect van de verkiezingsuitslag was dat het CDA voor het eerst in groten getale buitenkerkelijke kiezers getrokken had. Meer dan de helft van de winst was het gevolg van deze omgekeerde doorbraak. In totaal had twaalf procent van de niet-godsdienstige kiezers CDA gestemd, driemaal zoveel als in 1982. Dit kwam als een totale verrassing, want in maart was nog slechts vier procent van de buitenkerkelijken van plan geweest CDA te stemmen. Van degenen die zelfs niet godsdienstig waren opgevoed, had vier procent CDA gestemd, tegen twee procent in 1982. Onder de buitenkerkelijken die wel godsdienstig waren opgevoed, was de winst nog groter. Vijftien procent van hen had CDA gestemd, tegen vijf procent in 1982. Ook onder de randkerkelijke kiezers, die in 1982 massaal naar de VVD waren toegestroomd, had het CDA fors gewonnen. Er hadden meer randkerkelijken CDA gestemd dan ooit. Onder de trouwe kerkgangers had de partij licht verloren. De kleine rechtse protestantse partijtjes hadden daar echter niet van geprofiteerd. Het verlies onder het kerkvolk kwam geheel op rekening van de katholieken.

Een prettige bijkomstigheid voor het CDA was dat de trend dat de partij steeds meer was aangewezen op de rechts georiënteerde kiezers – een polarisatieverschijnsel – was omgebogen. De winst kwam wel voor een belangrijk deel van de VVD, maar het CDA en de VVD waren geen communicerende vaten meer. Het CDA had ook veel gematigd-linkse kiezers bij de PvdA weggetrokken. Dat was vooral gebeurd in de laatste dagen van de campagne. Veel mensen die lang niet geweten hadden wat ze zouden stemmen, hadden op het laatste moment voor Lubbers gekozen. In vergelijking met de totale uitslag viel de score onder de jongeren nog wat tegen. Van de kiezers tot en met 25 jaar had een kwart CDA gestemd. Dat was weliswaar meer dan in het rampjaar 1982, toen het zestien procent was geweest, maar nog altijd minder dan in 1977, toen het 28 procent was geweest.

De winst van het CDA kon in hoge mate verklaard worden uit het Lubbers-effect. Lubbers genoot aanzienlijk meer vertrouwen bij de kiezers dan Den Uyl, Van Agt, Wiegel en Nijpels ooit hadden gekregen. Nijpels en Den Uyl genoten ditmaal zelfs uitzonderlijk weinig vertrouwen. Alleen de kiezers van de kleine linkse partijen hadden beduidend meer sympathie voor Den Uyl dan voor Lubbers. Bij de gema-

tigd linkse kiezers was Den Uyl al geen partij meer voor Lubbers. Aan de andere kant van het spectrum, bij de rechtse en gematigd-rechtse kiezers, was de populariteit van Lubbers weer groter dan die van Nijpels.

Het Lubbers-effect deed velen twijfelen aan de duurzaamheid van de winst. Zolang het CDA niet deconfessionaliseerde zou de winst niet meer dan een tijdelijke opleving zijn. Als Lubbers er niet meer zou zijn, zou de partij verder wegzakken dan ooit. Zulke voorspellingen kenden echter te veel waarde toe aan de persoon van Lubbers. Lubbers had namelijk niet alleen als redder van het vaderland kunnen poseren omdat hij geknipt was voor die rol, maar ook omdat het CDA zich zelfbewust en eensgezind achter hem had gesteld. En daarin was het CDA nu juist mede geslaagd dank zij zijn christelijke karakter.

een antirevolutionaire KVP

Nadat de CDA-partijraad in mei 1984 de conclusies van "Appel en Weerklank" aanvaard had, was het CDA er ook naar gaan leven. Het CDA was zich sindsdien aan het ontwikkelen tot een eensgezinde club. Dat werd natuurlijk bevorderd door de personele wijzigingen in de partijtop en door de oplossing van de coalitie- en de kruisrakettenkwestie, maar stond toch ook niet los van de nieuwe geest die zich van de partij meester had gemaakt. Het Program van Uitgangspunten bleek inderdaad een aantal van de kwaliteiten te bezitten die "Appel en Weerklank" het had toebedacht. Van betekenis was in de eerste plaats dat velen, ook buiten de partij, gingen geloven dat de christen-democratische visie een aanvaardbare uitweg uit de crisis van de verzorgingsstaat bood. Dit geloof werd versterkt doordat de PvdA, die in de hele naoorlogse periode de leiding in het politieke debat had gehad, door de crisis van de verzorgingsstaat in verwarring raakte. De sociaal-democraten hadden sinds de jaren dertig gedacht vanuit de staat en stonden, nu deze staat dreigde te bezwijken aan overbelasting, met lege handen. Zij konden niet, zoals de christen-democraten, terugvallen op een vaste set van denkbeelden. De christen-democratische visie was echter niet alleen beter toegesneden op de problemen van de jaren tachtig dan de sociaal-democratische, maar ook dan de liberale visie. Het liberale standpunt was te simplistisch en te hard. Te veel mensen en te veel organisaties waren van de overheid afhankelijk om genoeg te nemen met het botte bezuinigingsbeleid dat de VVD voorstond.

Daarnaast was belangrijk dat het Program van Uitgangspunten binnen het CDA bruikbaar bleek. De vier kernbegrippen waren herkenbaar genoeg om als normatief kader te dienen voor het binden van de leden en voor de ontwikkeling van herkenbare beleidsvisies en herkenbare praktische voorstellen. Tegelijk waren ze vaag genoeg om een grote praktische wendbaarheid toe te laten. Dit mengsel van praktische vrijblijvendheid en ideële geldingskracht was een uitstekend middel om de gereformeerden en de katholieken te verenigen. De veranderingen die doorgevoerd werden, maakten de gereformeerden in het CDA van dwarsliggers tot dragers. Hun weerstand tegen de vorming van het CDA was in niet geringe mate voortgekomen uit vrees dat met de ondergang van de ARP ook de beginselpolitiek verloren zou gaan. Dat het CDA zich tot beginselpolitiek bekeerde, voldeed dan ook aan een vooral bij

hen aanwezige behoefte. Het CDA werd voor hen zo van een vreemd onderkomen tot een vertrouwd tehuis, een soort verbrede ARP, waarin ook nog aan bijbelstudie gedaan werd.

De verzoening met het CDA werd ook bevorderd doordat de gereformeerden, in tegenstelling tot wat gevreesd was, in het geheel niet in de massa katholieken en hervormden bleken te verdwijnen, maar juist onevenredig veel invloed kregen. In 1986 waren de twee belangrijkste ideologen, Kuiper en Oostlander, de partijvoorzitter, Bukman, de fractievoorzitter, De Vries, en de op Lubbers na invloedrijkste minister, De Koning, uit de ARP afkomstig. Van de CDA-leden was 33 procent van gereformeerde herkomst, tegen maar 11 procent van de CDA-kiezers.²⁷ Zomer 1991, elf jaar jaar na de opheffing van de ARP, zaten in de CDA-Tweede-Kamerfractie vijftien oud-leden van de ARP, een aantal dat de fractie van de ARP sinds de jaren vijftig niet meer gehaald had. Ook van de gevreesde ontkerkelijking van het CDA kwam niets terecht. Meer dan negentig procent van de leden ging in 1986 minstens eenmaal per maand naar de kerk en bijna tachtig procent ging zelfs elke week.²⁸ De hele Tweede-Kamerfractie en alle CDA-ministers waren aangesloten bij één van de drie grote kerkgenootschappen. De mogelijkheid dat niet-christenen het CDA op hoog niveau konden vertegenwoordigen was zuiver theoretisch gebleven.

Maar ook de katholieken konden zich goed in het nieuwe CDA vinden. Zij waren geen denkers maar bestuurders, en hechtten aan een sfeer van vriendelijkheid en eensgezindheid. Voor hen was het belangrijk dat de reconfectionalisering een grote praktische wendbaarheid niet uitsloot en een einde maakte aan de openlijke conflicten. De bijeenkomsten van de partij werden vanaf 1985 weer gekenmerkt door een zekere gemoedelijkheid en boden weer ruimte om in de wandelgangen ontspannen zaken te doen en de laatste nieuwtjes uit te wisselen. De manier van discussiëren in het CDA was de katholieken bovendien niet vreemd. De organisatie van de discussies deed denken aan de vroegere KVP-werkgroepen. Alleen aan het veelvuldige gebruik van de bijbel moesten ze wennen, maar op den duur gingen ze ook dit positief waarderen.

De hervormden hadden op den duur nog de meeste moeite met het CDA. Zij voelden zich niet opgewassen tegen de gereformeerden en slaagden er nauwelijks in belangrijke functies in de partij, de fractie of het kabinet te bemachtigen. Vandaar dat in 1985 een "comité van verontruste hervormden" opgericht werd. Dit gezelschap wilde meer hervormden in de Tweede Kamer en in het kabinet en probeerde een hervormde partijvoorzitter te krijgen. Overeenkomstig de christelijk-historische traditie legde het zich er echter snel bij neer toen dat niet lukte, en daarna werd van het comité niets meer van vernomen.

§ 4 de verantwoordelijke samenleving

Had Oostlander zijn partijgenoten na de verkiezingen van 1982 moed ingesproken, na de verkiezingen van 1986 sprak hij een vermanend woord.²⁹ Natuurlijk, zo waarschuwde hij, de winst was prachtig, maar er waren ook gevaren. De overwinning bevestigde de werfkracht van de christen-democratie, maar was ook te danken aan de toevallige aanwezigheid van een aansprekende lijsttrekker. Op zich was dat niet

erg, want zo'n man kon bij uitstek de kiezers van de waarde van de christen-democratie overtuigen. Maar volgens Oostlander was dat maar gedeeltelijk gelukt. Velen hadden op Lubbers gestemd zonder het flauwste benul te hebben van de christen-democratische overtuiging. Die kiezers vormden een onzekere aanhang, die weer snel verloren kon gaan. Voor een deel was dit onvermijdelijk; het zaad kon niet bij iedereen wortel schieten. Erg zou het pas zijn als het CDA zich overgaf aan persoonsverheerlijking. Zulks zou ten scherpste afgekeurd moeten worden, want het zou de aandacht afleiden van de zaken waar het op aankwam. In een fixatie op politieke leiders school bovendien het gevaar dat de leiders te veel macht naar zich trokken. Volgens Oostlander maakte een krachtig persoonlijk leiderschap beginselpolitiek bijna per definitie onmogelijk. De Europese christen-democratie gaf daarvan tal van voorbeelden. Vooral de Italiaanse christen-democratie ontbrak het, aldus Oostlander, in ontstellende mate aan een samenhangende visie. De partijleiders maakten daar met steun van hun clientèle de dienst uit en lieten zich niets gelegen liggen aan de christen-democratische beginselen. In België was een mafia ontstaan rond Paul van den Boeynants, die, niet gehinderd door een beginselvaste achterban, zijn gang had kunnen gaan. Het CDA was gelukkig voor dergelijke toestanden gespaard gebleven, maar Oostlander ontwaarde wel zorgwekkende tendenzen. Zo viel hem op dat Ruding bij de kabinetsformatie allerlei persoonlijke claims op tafel legde, die strijdig waren met het verkiezingsprogramma. Rudings opstelling werd volgens Oostlander gekenmerkt door "bestuurlijke techniciteit", die vreemd was aan de christen-democratie. Het enige dat het CDA voor afglijden kon behoeden, was concentratie op de beginselen. "Dorpsdespotisme moet door beginselpolitiek worden afgeschaft", stelde Oostlander. Alleen als "het Boek" (de bijbel) en de daarop gebaseerde politieke overtuiging de baas waren, kon voorkomen worden dat allerlei baasjes de macht in handen namen.

Oostlander vond dat de politieke overtuiging van het CDA nog te weinig doorwerkte. Zeker, de afgelopen vier jaar was duidelijker geworden waar het CDA voor stond. Maar in de praktische politiek was er nog weinig van te merken. Het kabinet liet zich te zeer beïnvloeden door belangengroepen, ambtenaren en de simpele noodzaak tot bezuinigen, en getuigde te weinig van een politieke visie. Het CDA zelf was te zeer verstarde in een "zenuwachtige eenheidskramp" en durfde nog te weinig vrijelijk vanuit een gemeenschappelijke visie te discussiëren. Dat alles moest, aldus Oostlander, de komende jaren veranderen.

een generatie in de mist

Oostlanders standpunt werd in brede kring gedeeld. Toen in de zomer van 1986 veertien CDA'ers in *Christen-Democratische Verkenningen* hun visie op de doorwerking van "Appel en Weerklank" gaven, kwamen bijna allen tot de slotsom dat het rapport een heilzaam effect gehad had, maar dat er nog een lange weg te gaan was. Bij die constatering werd de partij niet gespaard. De voorzitter van de partijkrant *CD/Actueel* bijvoorbeeld schreef dat de politieke overtuiging van het CDA meer was terug te voeren op het dreigende failliet van de staat, dan op het Program van Uitgangspunten. Ook was hij bang dat de partij onder druk van de niet-christelijke

kiezers zou vervlakken. De voorzitter van de Kamerkring Dordrecht klaagde over het autoritaire optreden van het dagelijks bestuur dat, zo schreef hij, door sommige leden van het partijbestuur als "het Politbureau" aangeduid werd. Als modaal partijbestuurslid had hij de stukken meermalen pas ter vergadering uitgereikt gekregen. Het dagelijks bestuur drukte besluiten door voordat de aanwezigen door hadden waar het eigenlijk over ging.

Toch overheerste het optimisme. De kritiek kwam voort uit het gevoel dat het goed ging, maar nog beter kon. Allen hadden hoge verwachtingen van het CDA en prezen de terugkeer tot de beginselpolitiek. De vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, Huib Eversdijk (ex-CHU), constateerde dat "de velden wit zijn om te oogsten".³⁰ Dat veel buitenkerkelijken CDA gestemd hadden, zag hij als een aansporing om door te gaan met beginselpolitiek. Ook de buitenkerkelijken verwachtten van het CDA een herkenbare christelijke koers, want "ook al komt men niet of niet geregeld in de kerk, het christelijke normen- en waardenpatroon wordt door zeer velen bewust of onbewust aanvaard!"

Ook oud-KVP'ers bleken tot de beginselpolitiek bekeerd te zijn. De katholieke topambtenaar J.J.A.M. van Gennip meende dat de christen-democraten zichzelf hervonden hadden. Hij herinnerde eraan hoe tot voor 25 jaar binnen de katholieke organisaties een beginselvast politiek en maatschappelijk kader gevormd werd. De cursussen van het Romme-instituut van de KVP, de studiedagen in het seminarie Rolduc, de opleidingen aan de Tilburgse universiteit – overall werden katholieken gepokt en gemazeld in christelijk-sociaal denken en handelen. Maar, zo schreef Van Gennip, "opeens was het allemaal weg: het Romme-instituut verkocht, de Rolducse studiedagen verlopen en Tilburg werd de Karl Marx-Universiteit. Van de christelijk-sociale leer die in de politiek vertaald moest worden, sprak niemand meer. Menigeen bepleitte op dat moment de omvorming van de christelijke partijen tot een democratische middenpartij."³¹ Van Gennip, die een van de leidende figuren in het Democratisch Centrum Nederland was geweest, had zelf ook gepleit voor de vorming van een levensbeschouwelijk-neutrale middenpartij, maar zag in dat dat fout geweest was. Het CDA zat nu nog met de brokken. Er was "een generatie in de mist" opgegroeid, die niet in staat was te werken met christelijke kernbegrippen als solidariteit en rentmeesterschap. Deze generatie had de leiding in de partij, maar was onvoldoende toegerust voor "de agenda van de toekomst". Dit was zorgelijk, omdat de politiek de komende jaren antwoord moest geven op fundamentele samenlevingsvragen. Daarom stond het CDA "voor de noodzaak van extra inspanning, in ieder geval een inhaalmanoeuvre voor de creëring van een nieuw en herkenbaar kader".³² Het CDA moest, aldus Van Gennip, in eigen kring en daarbuiten, de discussie over de maatschappelijke orde nodig intensiveren.

de zorgzame samenleving

De behoefte aan discussie was algemeen. Zij kwam behalve uit het vertrouwen in de beginselpolitiek, ook voort uit een smelend onbehagen bij het CNV, bij delen van het lagere kader en bij de aanhang. De christelijke vakbeweging en veel plaatselijke CDA-politici waren niet gecharmeerd van de verzorgingsmaatschappij die het CDA

voorstond. Zij werden geconfronteerd met de pijnlijke gevolgen van bezuinigingen die het Rijk doorschoof naar de sociaal-zwakkeren en de lagere overheden. Zij zagen daarom de verzorgingsmaatschappij als weinig meer dan de verpakking van het misschien noodzakelijke, maar in ieder geval onaangename ombuigingsbeleid. Dit beeld had ook postgevat in de media. Vooral over de minister van wvc, Elco Brinkman, werd in dit verband negatief geoordeeld. Brinkman was de enige minister die het bezuinigingsbeleid in verband bracht met de CDA-ideologie en deze ideologie ook trachtte te populariseren. Hij verkondigde dat mede als gevolg van de doorgeschoten staatsbemoeienis de onderlinge solidariteit van "de zorgzame samenleving" verdwenen was en vooral in de grote steden was vervangen door normloosheid en bruto egoïsme. Deze boodschap was misschien velen uit het hart gegrepen, maar veroorzaakte ook een stroom van verontwaardiging. Brinkman werd afgeschilderd als een provinciaal, die onkundig was van het moderne leven, en als een keiharde bezuiniger, die de ware aard van zijn beleid met hypocriete praatjes trachtte te verhullen. Vooral zijn uitspraken over bejaarden werden als smakeloos beoordeeld. De minister was verantwoordelijk voor de besnoeiingen op de bejaardenzorg en beantwoordde de kritiek hierop met de stelling dat de samenleving zelf zich maar eens wat meer om de oudjes moest bekommeren. Om deze opvattingen werd hij weggehoond. De CDA-top begreep uit de negatieve reacties dat het van belang was de christen-democratische maatschappij-opvatting beter uit te werken en uit te dragen.

Van Velzen

In dit verband kwam het goed uit dat Bukman in 1986 minister werd en als voorzitter vertrok. Algemeen werd erkend dat Bukman de partij op orde had gebracht, maar de drillboor werd toch minder geschikt geacht om de gewenste discussies te leiden en de public relations te verzorgen. Toen Bukman zijn vertrek aankondigde, stelde het partijbestuur vast dat zijn opvolger uit ander hout gesneden moest zijn. De nieuwe voorzitter moest minder een dictator zijn en meer een luisteraar en een stimulator. Bij dit profiel had men niemand in het bijzonder op het oog en velen stelden zich dan ook kandidaat. Nu de partij tot eenheid en bloei gekomen was en de voorzitter eer kon inleggen met ideologische verdieping, was het voorzitterschap van het CDA een aantrekkelijk baantje geworden.

Om een openlijk gevecht te voorkomen, kreeg een commissie onder leiding van Steenkamp opdracht een kandidaat voor te dragen. Even leek het alsof de slechte oude tijden herleefden. In de commissie zat naast Steenkamp een vertegenwoordiger van elk der oude partijen. Het katholieke commissielid Leyten en het hervormde lid Van Verschuer voelden zich geroepen voor hun groep op te komen. Zowel in katholieke als in hervormde kring viel te vernemen dat de eigen groep nu aan de beurt was om de voorzitter te leveren. De commissie zelf aarzelde maandenlang en liet een groot aantal sollicitanten afvallen, waarna Steenkamp ineens ontstak in groot enthousiasme voor Wim van Velzen, de voorzitter van de Kamerkring Noord-Brabant. Van Velzen was geen lid van de KVP geweest, maar was wel katholiek, zodat Van Verschuer weinig voor hem voelde. Maar omdat de commissie er zo langzamerhand toch eens uit moest komen, waren de andere commissieleden bereid

Steenkamp te volgen. Van Verschuier ging na een positief advies van minister Deetman, die Van Velzen meegemaakt had op zijn ministerie (Onderwijs), ook akkoord en zo droeg de commissie in oktober Van Velzen als enige kandidaat voor. De verontruste hervormden dreigden nog roet in het eten te gooien door Eversdijk te kandidideren, maar deze trok zich op aandringen van Lubbers op het laatste moment terug. Op de partijraad van 22 november preees Lubbers zich "erg gelukkig dat de wisselingen van personen kunnen plaatsvinden zonder allerlei verveligheden". Hij had het "zeer gewaardeerd" dat Eversdijk twee dagen eerder "in een geest van grote toegewijdsheid aan het CDA" had afgezien van zijn kandidatuur. Onder luid applaus werd vervolgens Van Velzen bij acclamatie gekozen.

Van Velzen deed de aanwezigen sterk aan Steenkamp denken. Hij bleek een opgewonden man, druk gesticulerend, met felle blauwe ogen, die een klemtoon in elke zin legde en een voor anderen niet altijd even goed te doorgronden enthousiasme voor de christen-democratie uitdroeg. De nieuwe voorzitter kwam uit het onderwijs. Hij had onderwijskunde gestudeerd, had dertien jaar lang bij het Katholiek Pedagogisch Centrum in Den Bosch gewerkt en was in 1985 top-ambtenaar geworden op het ministerie van Onderwijs. Zijn carrière in het CDA was nog maar net op gang gekomen. Pas in 1980 was hij lid geworden en pas in 1984 had hij zijn eerste belangrijke functie in de partij gekregen. Hij was toen meteen voorzitter van de Kamerkring Noord-Brabant geworden. Dat hij op dat moment nog volstrekt onbekend was in de partij, gold als een voordeel. Noord-Brabant wilde net als het landelijke CDA een nieuwe start maken en zocht een buitenstaander die van de belegen KVP-coterie een geïnspireerde en dynamische CDA-Kring kon maken. Volgens de Brabantse bestuurders was Van Velzen daar uitmuntend in geslaagd. Hij had nieuwe mensen aan het werk gezet, vrouwen en jongeren aangetrokken en discussieclubs geïnstalleerd, die hij met groot enthousiasme stimuleerde, niet met de harde hand van de ouderwetse partijbaron, maar met de gestroomlijnde techniek van de eigentijdse manager.

De hoofdpersoon zelf hield zijn partijgenoten zo vaak hij kon voor dat hij van het CDA een levendige discussieclub wilde maken en de christen-democratische beginselen wilde vertalen naar eigentijds beleid. In dit kader stelde hij een werkgroep in, die een vervolg op "Van Verzorgingsstaat tot Verzorgingsmaatschappij" moest schrijven. In oktober 1987 was de werkgroep, die weer onder leiding stond van de vroegere vice-voorzitter van de ARP Dick Kuiper, daarmee klaar en werd haar nota "De Verantwoordelijke Samenleving" naar de leden toegestuurd. Na honderden discussies aan de basis en een aantal regionale studiedagen stelde de partijraad ten slotte op 4 juni 1988 de definitieve tekst vast.

het maatschappelijk middenveld

De commissie-Kuiper had de kritiek op "de zorgzame samenleving" ter harte genomen. De jaren negentig, waarvoor het nieuwe rapport bedoeld was, vroegen om andere accenten dan de jaren tachtig, die onderwerp van het vorige rapport waren geweest. De andere aanpak bleek al uit de titel, waarin de "verzorgingsmaatschappij" was vervangen door de "verantwoordelijke samenleving" – een begrip dat als voor-

deel had dat het minder deed denken aan het pannetje soep voor de armen. In het rapport hadden "kwetsbare groepen" bijzondere aandacht gekregen. Vanuit het solidariteitsbeginsel moest "ingespeeld worden" op problemen als "de nieuwe armoede van sociale minima, de problemen van de tweede generatie etnische minderheden op de arbeidsmarkt [en] de ontoegankelijkheid van de arbeidsmarkt voor gehandicapten en gedeeltelijk arbeidsongeschikten".

Tegelijk stelde ook het nieuwe rapport weer dat de overheid overbelast was. Nodig was "een beter evenwicht tussen de rol van de overheid, de burgers en hun maatschappelijke verbanden". Dit kon bereikt worden door een "proces van vermaatschappelijking" op gang te brengen: de overheid moest het verantwoordelijkheidsbesef van de maatschappelijke organisaties en de burgers versterken. Bij het werkgelegenheidsbeleid kon dit bijvoorbeeld geschieden door tripartisering van de arbeidsbureaus: de overheid moest zich niet langer alleen verantwoordelijk stellen voor de arbeidsbemiddeling, maar deze samen met de organisaties van werkgevers en werknemers ter hand nemen.

De vermaatschappelijking was het centrale element van de nota. Volgens de auteurs was de kernvraag: "krijgen maatschappelijke organisaties een zelfstandige verantwoordelijkheid, of zie je ze als instrumenten die de overheid kan gebruiken, als zetbaasjes van het beleid? Als dat laatste het geval is, ben je bezig met niet meer dan verandering van organisatie. Geef je die maatschappelijke verbanden een eigen rol, dan heb je het over wezenlijke maatschappijvernieuwing. Op dat laatste koersen we aan."³³ In deze opvatting lag kritiek op het kabinet besloten. Het kabinet, zo meenden de vernieuwers, legde het accent te veel op privatisering. Bovendien beschouwde het privatisering "nog te veel als een overdracht naar de commerciële sector en te weinig als een inschakeling van de non-profit-organisaties".

De nadruk op "het maatschappelijk middenveld" onderscheidde het rapport over de verantwoordelijke samenleving van het rapport over de verzorgingsmaatschappij. Daarin had het accent gelegen op het terugtreden van de overheid en op het vrijwilligerswerk, dat moest inspringen waar de overheid te kort schoot. In het nieuwe rapport ging het om de overdracht van geld en bevoegdheden. Daarnaast sprak het positiever over de rol van de overheid. Op een aantal terreinen, zoals het milieubeleid, moest de overheid niet terugtreden, maar juist krachtiger optreden of nieuwe taken ter hand nemen, het liefst natuurlijk in samenwerking met maatschappelijke organisaties. Ook waar de overheid bevoegdheden overdroeg, kwam zij niet buitenspel te staan. In veel gevallen zou zij geldschietter blijven en dan zou zij controleren of de middelen doelmatig gebruikt werden. Bovendien zou zij in alle gevallen toezien op de kwaliteit en de toegankelijkheid van de voorzieningen en het democratisch gehalte van de organisaties. Aan de democratisering van de samenleving was zelfs een apart hoofdstuk gewijd. De tijd dat de notabelen bijvoorbeeld de schoolbesturen domineerden was, aldus de vernieuwers, voorbij. De ouders dienden over de gang van zaken op school te beslissen.

De discussienota voldeed binnen de partij aan de verwachtingen. Zij kreeg bij het middenkader, dat het maatschappelijk middenveld en de lagere overheden bevolkte, een enthousiast onthaal. De meest gedreven voorstanders van de nieuwe aanpak geloofden dat de nota een nieuw tijdperk inleidde. Van Velzen riep zelfs uit dat het CDA een "complete transformatie" van de samenleving ging doorvoeren. Maar zoveel enthousiasme was niet gerechtvaardigd. Leidende politici bleken minder onder de indruk te zijn. Minister van Binnenlandse Zaken Cees van Dijk (ex-CHU) onthulde dat in het kabinet nooit gesproken werd over de christen-democratische visie op de samenleving. De discussies gingen over praktische problemen en hadden geen principiële karakter. Van Dijk zette grote vraagtekens bij het rapport. Overdracht van bevoegdheden aan non-profitorganisaties leek hem "een buitengewoon moeilijke zaak", want "als je iets overdraagt naar het maatschappelijk middenveld, heb je kans dat je als overheid nog lange tijd wordt aangesproken voor de kosten. Als de kosten uit de hand lopen, dan komen ze weer bij de overheid aankloppen."³⁴

Ook fractievoorzitter De Vries waarschuwde tegen overspannen verwachtingen. Op de partijraad van 4 juni 1988, waar Van Velzen over de transformatie van de samenleving sprak, maande De Vries tot nuchterheid. Hij constateerde dat sommigen dachten dat de verantwoordelijke samenleving zo maar even ingevoerd kon worden. Dat herinnerde hem aan "het naïeve optimisme uit het tijdperk van de Verlichting". Overhaasting in de politiek kon, aldus de Vries, alleen maar schade aanrichten. "Woede en razernij kunnen in een half uur meer omver werpen dan omzichtigheid en vooruitziend beleid in een eeuw kunnen opbouwen." Bovendien bespeurde hij in het concept een bedenkelijke neiging tot moralisme. De overheid had niet de taak de mensen op te voeden. De opvoeding diende plaats te vinden in de daartoe geeignende instellingen, zoals de kerk en het gezin. Op de volgende partijraad waarschuwde hij nog eens. Hij bespeurde toen de neiging de verantwoordelijke samenleving tot ideologie te verheffen. Dat gepraat over het maatschappelijk middenveld vond hij maar overdreven. Van de maatschappelijke instellingen moest men niet te veel verwachten, want zij konden zich makkelijk ontwikkelen tot "semi-ambtelijke bureaucratieën, die zich over alles zorgen moeten maken behalve over hun eigen voortbestaan".³⁵

persoonlijk temperament

Van Velzen verweerde zich niet tegen de kritiek. Hij wilde de partij wel laten discussiëren, maar wenste voor alles openlijke confrontaties te voorkomen. Meningsverschillen hield hij het liefst binnenskamers. Bij de discussies over de verantwoordelijke samenleving deelde hij de partijraad op in "deelraden", zodat de kritiek niet doordrong tot de plenaire vergadering. De plenaire partijraad moest een applausmachine blijven – en dat bleef hij ook.

Oostlander kwam achteraf nog wel op De Vries' betoog terug. In *Christen-Democratische Verkenningen* schreef hij dat De Vries "nogal ver tegemoet [kwam] aan hen die zich door wantrouwen ten opzichte van het maatschappelijk middenveld la-

ten leiden".³⁶ Over de non-profitorganisaties had De Vries, aldus Oostlander, een duidelijk minder positieve toon laten horen dan over het bedrijfsleven. Maar Oostlander nam nu juist bij de commercie "stuitende aspiraties" waar, die "schreeuwen om een duidelijk overheidsbeleid dat de markt in zijn hok drijft". De CDA-ideoloog gaf De Vries toe dat christen-democraten niet met blauwdrukken voor een andere maatschappij hoorden te werken, maar vond diens waarschuwing niet op zijn plaats, want "die blauwdrukken hebben we niet". Oostlander was het verder met de fractieleider eens dat de verantwoordelijke samenleving niet meer dan "een globale beleidsrichting" was. Hij vond de meningsverschillen dan ook niet wezenlijk. Het was een kwestie van "persoonlijk temperament". Vanuit zijn eigen temperament presenteerde De Vries zich nu eenmaal "als nuchter en voorzichtig politicus en daarmee eerder als 'revisionist dan als radicaal'". En, Oostlander gaf het graag toe, De Vries had "gelijk als hij stelt dat die non-profitorganisaties van binnenuit geprikkeld moeten worden om veel aandacht te besteden aan kwaliteit, toegankelijkheid en zuinig beheer".

Desondanks ontging het Oostlander niet dat de doorwerking van het christen-democratische concept uiterst moeizaam verliep. Zelfs waar de politiek taken aan maatschappelijke organisaties overdroeg, leek het soms dat het er voornamelijk om ging de lasten af te schuiven. Dit type vermaatschappelijking had "niets, maar dan ook helemaal niets met de verantwoordelijke samenleving te maken", maar was een "mooie vermomming" van "cynisch instrumentalisme", waarbij de maatschappelijke organisaties gewoon instrumenten van de overheid bleven. De overheid was trouwens niet de enige die de realisatie van de verantwoordelijke samenleving in de weg stond. Ook de achterban van het CDA bleek niet bereid de praktische consequenties van de CDA-ideologie te aanvaarden als die botsten met het eigenbelang. In 1989 stelde Oostlander voor om het openbaar onderwijs net als het bijzonder onderwijs onder te brengen in stichtingen. Dit zou de overheid terugdringen ten gunste van het maatschappelijk middenveld. De ouders zouden meer, de bureaucratie zou minder invloed krijgen. Maar ofschoon dit voorstel logisch volgde uit het concept van de verantwoordelijke samenleving, was de achterban er allerminst gelukkig mee, omdat het de gunstige positie van het bijzonder onderwijs zou kunnen ondergraven. Tweemaal, op de parijraad en op een landelijke studiedag, werd het met ruime meerderheid verworpen. Oostlander was hierdoor uit het veld geslagen en jammerde dat "we aan een principiële discussie over onze uitgangspunten weer niet toekomen".³⁷ De meest serieuze aandacht voor het CDA-idee kwam nog, zo signaleerde hij, uit het openbaar onderwijs.

CDA-yuppies

Zo bleef er weinig over van de roem die Van Velzen met de ideologische discussie wilde vergaren. Na verloop van tijd begonnen juist degenen die wel ideologisch bevlogen waren, hem aan te vallen. De aanleiding hiervoor was zijn personeelsbeleid. Van Velzen deed zijn best het CDA een dynamischer uitstraling te geven. Hij maakte gebruik van het eigentijdse managersjargon en trok mensen aan die eerder in het bedrijfsleven leken thuis te horen dan in een christelijke partij. Zo stelde

Van Velzen de commissie die het nieuwe verkiezingsprogram schreef samen uit figuren wier christen-democratische overtuiging tot voor kort bij weinigen bekend was geweest. De commissievoorzitter, F.J.M. Werner, was financieel directeur van het AMC-ziekenhuis en had in de magere jaren van het CDA nooit van zich doen horen. Zijn medewerkers, de hoogleraar sociologie A.C. Zijdeveld en de topambtenaar Pieter Volten, waren zelfs pas na 1986 lid van de partij geworden. Dit tweetal gaf toe niet afwijzend te staan tegenover een leuke politieke carrière en was bepaald niet evangelisch bevolgen. Zijdeveld erkende zelfs dat hij in het geheel niet gelovig was.

Dit alles wekte ergernis bij een deel van de leden. Die ergernis kwam aan het einde van 1988 in volle hevigheid naar buiten toen Van Velzen voorstelde het Kuypershuis in Den Haag, het voormalige hoofdkwartier van de ARP, te verkopen, en zijn nieuwe aanpak vast liet leggen in het rapport "Bestuurlijke vernieuwing in een verantwoordelijke samenleving". Van Velzen lichtte zijn voorstel het Kuypershuis te verkopen toe met een zeldzaam gebrek aan tact en gevoel voor traditie: hij merkte op dat het CDA geen museum kon onderhouden. In het rapport over de bestuurlijke vernieuwing stond dat CDA-vertegenwoordigers een "helicopterview" moesten hebben, "functioneringsgesprekken" moesten ondergaan en bij slecht functioneren voor "outplacement" in aanmerking moesten komen. Dit alles stond eigenlijk ook al in "Appel en Weerklank", maar de woordkeus in het nieuwe rapport deed zo zeer denken aan de snelle sector van de informatie-maatschappij dat degenen die zich al langer aan Van Velzen geërgerd hadden, tot razernij gebracht werden.

Het begon in december 1988 met een artikel van de CDA-jongere Wilfried Scholten.³⁸ Volgens Scholten was het CDA onder Van Velzen hard bezig een "christen-technocratische partij" te worden. Carrière-makers kregen de voorkeur boven bevolgen christenen. Gladde managers, yuppies en pragmatische types waren met de hulp van Van Velzen bezig aan een snelle opmars in de partij. Scholten merkte bovendien op dat de voorzitter wel te koop liep met de verantwoordelijke samenleving, maar dat hij nog nooit op een inhoudelijke uitspraak betrupt was. Met zijn artikel maakte Scholten een ware furie los. De Kamerkringbestuurders, het CDA-vrouwenberaad, het dagblad *Trouw*, de Europarlementariër Hanja Maij-Weggen, Oostlander – allen voelden zich geroepen Scholten gelijk te geven. Oostlander mopperde dat nu het CDA in de lift zat er allerlei "vreemd volk, slechts belust op een carrière" op af stroomde. "Na enig ideologisch gestotter" wisten dezulken "voldoende vertrouwen te winnen, maar eenmaal gevestigd binnen de partij zullen juist van die kant de idealen ondergraven worden".³⁹

Van Velzen reageerde bepaald onhandig op de kritiek. Eerst was hij zo onverstandig om Scholten een interview te weigeren en vervolgens probeerde hij de verwijten over zijn vaagheid te weerleggen door een paar pittige uitspraken, waarbij hij echter zo stuntelig te werk ging, dat het een averechts effect had. Zo foeterde hij dat Marokkaanse jongeren in Amsterdam na vergrijpen "een nachtje worden opgepakt" en daarna weer ongestoord "langs de straat banjeren".⁴⁰ De achterban was geschokt door deze domme rechtse praat en de top sprak van zeepbellen, zodat de voorzitter tenslotte maar besloot zich te beperken tot een geruisloze rol op de achtergrond. Voortaan zou zijn bijdrage aan het partijleven beperkt blijven tot oproepen om de

eenheid naar buiten toe te handhaven – oproepen die, omdat de noodzaak ertoe niet meer aanwezig was – niet zelden een krampachtige indruk maakten.

§ 5 een nieuw bestand

Op 2 mei 1989 viel het tweede kabinet-Lubbers. Dat gebeurde onverwacht, maar de relatie tussen de regeringspartijen was al enige tijd onprettig geweest. In de Tweede Kamer was de verstandhouding nooit hartelijk geweest, maar voor 1986 hadden beide fracties zakelijk nog redelijk met elkaar kunnen opschieten. Na 1986 was ook dat niet meer het geval. De CDA-fractie constateerde dat gaande weg “een stuk frustratie” bij de coalitiepartner groeide, dat een redelijk gesprek steeds vaker onmogelijk maakte. Binnen het kabinet stond de samenwerking eveneens onder druk. Het CDA had al een overwicht in het eerste kabinet-Lubbers, maar in het tweede kabinet-Lubbers kwam de VVD er helemaal niet meer aan te pas. De vijf liberale ministers – voor de verkiezingsnederlaag waren het er zes geweest – hadden een zwakke aanvoerder, Rudolf de Korte, die absoluut geen partij voor Lubbers was, maar wel een sterke behoefte had zich te doen gelden.

De VVD werd intussen sinds 1986 verlamd door een harde interne machtsstrijd. In 1986 was Nijpels op het ministerie van VROM “in de luwte” gezet en had De Korte zich als eerste man opgeworpen, maar naarmate de vice-premier aanzien verloor, leek fractieleider Joris Voorhoeve zich te ontpoppen als de werkelijke partijleider. Voorhoeve presenteerde zich als de aanvoerder van het deftige en weldenkende deel van de VVD. De geaffecteerd sprekende professor wilde het CDA links passeren, om zo ooit een coalitie met de PvdA te kunnen sluiten. Maar daarvoor voelde het populistisch-rechtse deel van de partij helemaal niets. Deze vleugel, onder leiding van Frits Bolkestein en Hans Wiegel, kon Voorhoeve als leider niet aanvaarden en liet niet na hem te beschadigen. Evenzeer ergerden Bolkestein en Wiegel zich aan Nijpels, die populair werd met een milieubeleid waarvan de rechtervleugel gruwde.

De interne machtsstrijd maakte de VVD tot een instabiele coalitiegenoot. Toch werd de sfeer pas echt broeierig toen Lubbers zich ermee ging bemoeien. In juni 1988 schafte het kabinet de WIR, een investeringspremie, af. Dat had bij verrassing moeten gebeuren, maar de maatregel lekte uit, zodat veel bedrijven nog tijdig investeringen konden vastleggen. Voorhoeve suggereerde dat de premier hieraan schuldig was en bracht deze daarmee tot grote toorn. Op de CDA-partijraad van 4 juni betichtte Lubbers Voorhoeve van “politiek vandalisme” en beklemtoonde dat ook de VVD-leider op de hoogte was geweest van de afschaffingsplannen. Hij dreigde met een kabinetscrisis en meldde dat hij weer als lijsttrekker beschikbaar was bij de volgende verkiezingen. Zo snel had een premier zich nog nooit beschikbaar gesteld en de pers vermoedde dan ook dat Lubbers ernstig rekening hield met vervroegde verkiezingen. In een Kamerdebat werd enkele dagen later nog geprobeerd de relatie te herstellen, maar tussen Lubbers en Voorhoeve kwam het nooit meer goed. Elf maanden later droeg dit bij aan de val van het kabinet. In april 1989 kreeg de rechtervleugel van de VVD een uitgelezen kans om zowel met Voorhoeve als met Nijpels af te rekenen. Medio april werd bekend dat Nijpels' Nationaal Milieubeleidsplan tot flinke lastenverzwaringen voor de automobilist zou leiden. Voorhoeve stelde zich

aanvankelijk achter het plan op, maar bij de achterban van de vvd viel dat helemaal verkeerd. Daar werd al jaren geklaagd dat de gewone automobilist als "melkkoek" "gepakt" werd, terwijl de auto toch nauwelijks aan de milieuvervuiling bijdroeg. Nu het milieuplan voorzag in afschaffing van de staatssubsidie op het woon-werkverkeer, ontkende *De Telegraaf* een hetze tegen Nijpels en werd Voorhoeve vanuit de fractie en het partijbestuur onder druk gezet om zijn steun aan de afschaffing van het reiskostenforfait in te trekken. Al na enkele dagen zwichtte hij. Ook drie vvd-ministers wezen het kabinetsvoornemen nu af, maar Nijpels en het cda wilden van geen wijken weten, zodat een kabinetscrisis ineens heel dichtbij leek. Op de avond van het beslissende debat in de Tweede Kamer kwam Lubbers, geheel tegen zijn gewoonte, niet met tussenoplossingen, maar vroeg Voorhoeve slechts nog eens goed na te denken. Nog voor middernacht stapte de premier op met de mededeling dat hij de volgende ochtend het ontslag van zijn kabinet bij de koning zou aanbieden.

een Amerikaanse samenleving

De kabinetscrisis kwam het cda goed uit. De partijtop wilde zo langzamerhand wel van de vvd af. Al ruim twee jaar lang was zij bezig de partij en de achterban rijp te maken voor een nieuwe coalitie met de pvda. Die operatie vereiste enige zorg, want bij een groot deel van de achterban zat de weerszin tegen de pvda diep. Tijdens de verkiezingscampagne van 1986 werd de partijleiders bij spreekbeurten herhaaldelijk door partijgenoten op het hart gedrukt nooit meer met de socialisten te regeren. Slechts tien procent van de cda-kiezers vond toen dat hun partij met de pvda moest gaan regeren als de coalitie met de vvd geen meerderheid zou halen. De Vries, die niet verdacht kon worden van ongezonde rode sympathieën, begon al in september 1986 de achterban te laten wennen aan het idee van een centrum-linkse coalitie. Hij hield de vvd toen voor dat er een grens was aan het snijden in de collectieve sector. Natuurlijk, zo zei hij, ook het cda vond dat de overheid een stapje terug moest doen, maar het wilde niet naar een Amerikaanse samenleving toe. Het wilde de mensen goede basisvoorzieningen garanderen, en dat betekende dat de collectieve sector niet onder de 60 procent van het nationaal inkomen mocht komen. Tot 1990 zou dat vermoedelijk geen problemen opleveren, maar de vraag was: "wat doen wij daarna? (...) Als de vvd in 1990 zegt dat zij naar een type samenleving toe wil met een overheid die niet groter mag zijn dan 40 procent, dan wordt het voor het cda heel moeilijk met hen door te gaan."⁴¹ De Vries sloot "volstrekt niet uit" dat het cda in 1990 weer met de pvda zou gaan regeren. Over de nieuwe partijleider, Wim Kok, was hij nogal te spreken. "Je kunt", vond hij, "aan Wim Kok merken dat hij een man is van een andere generatie dan Den Uyl. Dat praat wat makkelijker. Je kunt openlijk en zakelijk met hem omgaan."⁴²

Ook andere leidende cda'ers mochten graag filosoferen over de toekomstige coalitieverhoudingen. Nadat de vvd een nederlaag had geleden bij de Statenverkiezingen van maart 1987, noemde De Koning het "van groot belang dat er weer een sfeer ontstaat waarin een coalitie van pvda en cda mogelijk is". Hij had "niet zo gek veel beginselen, maar één ervan is dat een coalitie tussen constructieve, democratische

partijen niet op voorhand onmogelijk moet zijn".⁴³ De PvdA hoefde eigenlijk helemaal niet zoveel te doen om weer in genade aangenomen te worden. Zij moest alleen haar toon maar bijstellen. De PvdA had namelijk volgens De Koning veel schade aangericht door het kabinet als een stelletje schurken af te schilderen en zichzelf te presenteren als de enige partij die de sociale minima een warm hart toedroeg en de wereldvrede serieus wilde bevorderen. De PvdA deed intussen haar best van haar slechte naam af te komen. Zij nam direct na de verkiezingen afstand van de vredesbeweging, begon te filosoferen over de grenzen van de verzorgingsstaat, stelde zich minder negatief op tegenover het kabinet en erkende het christen-democratische gedachtengoed als waardevol.

Op de achterban van het CDA leek dit alles evenwel weinig indruk te maken. Die bleef een duidelijke voorkeur voor een centrum-rechtse coalitie houden. Nog na de kabinetscrisis kreeg het CDA veel brieven van leden die in onbedekte termen tegen het rode gevaar waarschuwden en nog in augustus 1989 vond 60 procent van de CDA-kiezers dat de coalitie met de VVD hersteld moest worden; slechts een kwart had een voorkeur voor een coalitie met de PvdA.

anders getinte gevoelens

Toch was de zorg om de leden en de achterban ook een motief om het weer eens met de PvdA te proberen. Lubbers heeft achteraf in *De Groene Amsterdammer* gezegd dat een nieuw kabinet met de VVD op den duur zeker spanningen in het CDA had opgeleverd. Omdat het CDA een brede volkspartij was, leefden er "ook anders getinte gevoelens dan liberale", en die moesten zo langzamerhand eens bevredigd worden.⁴⁴ Inderdaad nam, naarmate de PvdA zich gematigder opstelde, in het CDA het verlangen naar een centrum-links kabinet weer toe. Onder meer het CNV, de voormalige loyalisten en de christelijke onderwijsorganisaties verwachtten van een coalitie met de PvdA een aanzienlijk beter beleid dan van een coalitie met de VVD. Daarnaast ontstond er een soort "nieuw links" van leden die wilden dat er eindelijk eens serieus gewerkt werd aan de verantwoordelijke samenleving. Deze ideologisch gedrevenen waren een heteroog gezelschap. Er zaten nogal wat rechtstreekse leden en jonge Tweede-Kamerleden onder, maar ook gedreven christelijke jongeren en ouderwetse antirevolutionairen, die de eerste groepen verdachten van aantasting van de christelijke identiteit. Hoezeer de nieuw-linkers ook van elkaar verschilden, zij meenden allen dat de verantwoordelijke samenleving het best gebouwd kon worden met de PvdA. RABO-topman H.H.F. Wijffels, die door Van Velzen als christen-democratisch denker "ontdekt" was, zei al in 1986 dat de (toen nog) zorgzame samenleving met de PvdA sneller dichterbij zou komen. Oostlander, die in 1986 een coalitie met de PvdA nog voor jaren onmogelijk achtte, was twee jaar later ook zo ver. Voor het project van de verantwoordelijke samenleving viel, zo meende hij toen, met de VVD "niets te verhapstukken".⁴⁵ Dat bleek niet alleen uit het kabinetsbeleid, maar ook uit het recent gepubliceerde rapport "Liberaal Bestek", waarin de VVD de overdracht van taken naar het maatschappelijk middenveld "niet sympathiek" noemde. Het jongste PvdA-rapport, "Bewogen Beweging", juichte Oostlander daarentegen van harte toe. Hij vond dat gestreefd moest worden naar een lang-

durige samenwerking met de socialisten. De verantwoordelijke samenleving kon nu eenmaal niet in een dag voltooid worden. Het was met de verantwoordelijke samenleving net als het in de jaren veertig en vijftig met de verzorgingsstaat was geweest. De opbouw ervan was een zaak van lange adem, waarover brede consensus in de samenleving moest bestaan. En het was "nu eenmaal zo dat wij als christen-democraten de breedst denkbare coalitie met de sociaal-democraten kunnen maken". De PvdA kon "een heel goede bondgenoot van ons worden".

De partijtop was niet ongevoelig voor dit soort argumenten. Onder anderen Lubbers vond dat de coalitie met de VVD na de grote sanering van de jaren tachtig haar taak had volbracht. Nu de economie er weer bovenop was, moest de politiek zich zetten aan "nieuw beleid". Er ontstond een consensus dat het CDA in de benadering van de actuele vraagstukken dichter bij de sociaal-democratie dan bij het liberalisme stond. In toenemende mate ging het CDA de spanning tussen individualisering en solidariteit als het kernprobleem van de jaren negentig beschouwen en ging het zichzelf in deze kwestie samen met de PvdA tegenover de VVD en D66 plaatsen. Volgens Van Velzen lag er op dit punt "een gemakkelijke herkenning met de PvdA, omdat die partij ook de spanning merkt tussen aan de ene kant zelfstandigheid en mondigheid van mensen naast organiseren van solidariteit in de samenleving".⁴⁶ Lubbers vond dat "het CDA per definitie op sommige punten verwantschap heeft via het sociale met de sociaal-democratie".

De neiging om aan deze gevoelens van verwantschap praktische consequenties te verbinden, werd nog versterkt door de vrees dat het anders met de PvdA of de VVD mis zou gaan. De Koning bijvoorbeeld vond het hoognodig dat de PvdA weer eens meeregeerde, omdat deze partij in de oppositie in toenemende mate gefrustreerd en verbitterd raakte en omdat het talent in haar kring verpieterde en verloren ging. Oostlander was bevreesd dat de PvdA om uit het isolement te komen net als de VVD en D66 de individualisering zou omhelzen. Lubbers was vooral bezorgd over de VVD. Hij was bang dat de VVD het CDA links zou passeren en blijvend in de rechtse hoek zou drukken. Hij achtte Voorhoeve op dit punt niet kansloos, vooral niet omdat Nijpels dezelfde kant uitwilde. De stijl en het beleid van Nijpels hadden "een enorme aantrekkingskracht", die de VVD tot een soort D66-achtige partij kon maken. Lubbers vond het in 1991 "eigenlijk maar beter dat de VVD onder Bolkestein weer aan het vertrouwde conservatieve beeld beantwoordt".⁴⁷

De vrees om de rechtse hoek ingeduwd te worden, werd niet door alle leidende CDA'ers gedeeld. Dat gold wel voor de algemene notie dat het gewoon goed voor het land was als de christen-democratie af en toe van partner wisselde. "De christen-democratie", zo stelde De Vries, regeerde "al zeventig jaar met wisselende partners. Dat heeft ertoe geleid dat de Nederlandse samenleving zich redelijk stabiel heeft ontwikkeld. Zowel voor het CDA als voor het land zou het een goede zaak zijn dat te continueren."⁴⁸ Zo ging het CDA niet alleen met de PvdA regeren omdat het dat zo prettig vond, maar vooral ook omdat de sociaal-democraten weer aan de beurt waren.

De CDA-verkiezingscampagne van 1989 stond in het teken van de continuïteit. Het CDA wilde "verantwoord voortbouwen", zoals de titel van het verkiezingsprogramma luidde. Bovendien was de campagne weer geconcentreerd rond Lubbers. In de centrale verkiezingsleuze "Verder met Lubbers" waren beide elementen, de continuïteit en de succesvolle premier, samengebracht. Lubbers manifesteerde zich nog duidelijker dan in 1986 als de wijze staatsman, die te goed was om aan het politieke gekissebis deel te nemen. Aan de gebruikelijke campagne-activiteiten deed hij nauwelijks mee. Terwijl de andere politici het land afreisden, zat de premier, zogenaamd heimelijk bespied met televisiecamera's, in het Catshuis voor het vaderland te werken. En als hij dan eens naar een verkiezingsbijeenkomst ging, bleek hij zich onderweg toch nog aan staatszaken te wijden. Ondertussen liet de CDA-verkiezingscaravaan met zelfbewuste kreten als "we are the champions" en "we run this country" weten dat de natie bij de christen-democraten in goede handen was.

Het belangrijkste verschil met de vorige campagne was dat het CDA geen coalitievoorkeur uitsprak. Met wie er ook geregeerd werd, het succesvolle CDA-beleid werd toch voortgezet, luidde de boodschap. Niettemin wekte Lubbers duidelijk de indruk dat hij op een centrum-links kabinet aanstuurde. Zo maakte hij van het televisie-slotdebat van de lijsttrekkers een gezellig onderonsje met Kok en Van Mierlo en liet hij Voorhoeve nauwelijks aan het woord. De lijsttrekker van de VVD maakte een gespannen indruk en werd, zodra hij het gezellige samenzijn wilde verstoren, door één van de drie andere heren terechtgewezen.

De verkiezingsuitslag viel het CDA enigszins tegen. De partij bleef groter dan de PvdA en haalde net als in 1986 54 zetels, maar was hier nauwelijks tevreden mee. De christen-democraten hadden sinds de val van het kabinet in de opiniepeilingen voorgelegen op de PvdA en hadden verwacht tussen de 55 en de 61 zetels te halen. In de peilingen stonden ze sinds de val van het kabinet boven de uitslag van 1986 en bovendien verwachtten ze, net als de vorige keer, in de slotweek flink te winnen. Deze verwachting gaf echter meer blijk van overmoed dan van realiteitszin. In werkelijkheid mocht het CDA blij zijn de score van 1986 geëvenaard te hebben. Van januari 1987 tot en met april 1989 had de partij op verlies gestaan. Het was uitsluitend aan de kabinetscrisis en de chaos in de VVD te danken, dat zij zich op het niveau van 1986 handhaafde. In de eerste week na de val van het kabinet ging de VVD al 1,7 procent achteruit, terwijl het CDA 0,7 procent won. Toen in de tweede week in de VVD op hoge toon het vertrek van Nijpels geëist werd, en deze op even hoge toon weigerde, verloor de VVD nog eens 0,9 procent, waarvan tweederde deel ten goede kwam aan het CDA. In de daaropvolgende weken etterde de ruzie in de VVD door en bleef het CDA profiteren, zodat de kabinetscrisis de VVD in totaal op een verlies van 3,3 procent (5 zetels) kwam te staan en het CDA een winst van 2,5 procent (4 zetels) opleverde.⁴⁹

Ondanks de nauwelijks verholde voorkeur voor een coalitie met links, kwam de formatie moeilijk op gang. Met het oog op de rechtervleugel van het CDA kon Lubbers niet zonder meer op een centrum-links kabinet aansturen. Na de verkiezingen zuchtte hij daarom eerst maar eens dat de uitslag "een complex beeld" gaf. Alles was mogelijk, ook een nieuwe coalitie met de VVD. Die kon op 76 zetels rekenen en bovendien wilde Lubbers bij de kleine rechtse partijen informeren of die zo'n coalitie wilden steunen. Maar ook de combinaties CDA-VVD-D66, CDA-PvDA en CDA-PvDA-D66 waren denkbaar. Lubbers wist niet wat te doen en het leek hem dan ook goed een "voor-informateur" eerst eens wat helderheid te laten verschaffen. Hiervoor werd voor de vierde keer in acht jaar De Koning aangewezen. Tegen hem noemde Lubbers als eerste voorkeur een coalitie met de VVD en D66. Maar D66 had al lang laten weten helemaal niet voor een centrum-rechts kabinet te voelen. Omdat ook klein-rechts geen garanties wilde geven, kostte het De Koning weinig moeite de VVD buitenspel te zetten. De VVD was te zeer in het ongerede geraakt om als enige coalitiepartner te dienen.

Zo kon Lubbers schuldloos aan partnerruil doen. Maar nu diende zich een echt meningsverschil aan: dat over de deelname van D66. Lubbers wilde in zijn nieuwe kabinet Van Mierlo er graag bij hebben, zodat hij met hem en Kok een inventief en daadkrachtig driemanschap kon vormen. Daarom stelde hij ook voor niet te veel vast te leggen in het regeerakkoord. Maar de CDA-fractie, met De Vries en Brinkman voorop, voelde hier niets voor. Als "het supertrio" de dienst ging uitmaken, dan had de CDA-fractie niets meer te vertellen en viel te vrezen dat het herstelbeleid van de afgelopen jaren teniet gedaan zou worden. Daarom moest Van Mierlo afvallen en moest het financieel-economisch beleid aan strakke afspraken gebonden worden. De Vries en Brinkman hadden nog meer bezwaren. D66 was, zo stelden zij, voor een ruime meerderheid in de Tweede Kamer niet nodig en kon een destabiliserende factor worden. Reeds bij de zetelverdeling waren problemen te voorzien. PvDA en CDA konden, als Lubbers premier werd, samen beide zeven zetels bezetten, maar als D66 meedeed dreigden de "libertijnen" in de meerderheid te komen. Bovendien was D66 voor het CDA zo langzamerhand de grote ideologische vijand geworden. D66 ontleende zijn bestaansrecht aan haar anticonfessionisme en stelde zich een kabinet zonder het CDA ten doel. Het was de kampioen van de individualisering en de felste tegenstander van het maatschappelijk middenveld. Daar bevond zich volgens Van Mierlo "de onzichtbare macht van het CDA", die ten bate van de democratie bestreden moest worden. Van Mierlo had, zo herinnerde men zich, het heel ongezond genoemd dat een groepering al zeventig jaar onafgebroken aan de macht was en had in dit verband Nederland met Oost-Europa vergeleken.

Reeds in de eerste fractievergadering na de verkiezingen, op 6 september, kreeg Lubbers te horen dat D66 niet mee mocht doen. Maar toen hij een week later De Koning opvolgde als informateur, betrok hij Van Mierlo toch bij de formatie. De CDA-fractie was woedend, maar Lubbers gaf het niet op. Een week later schreef hij in een lange brief dat D66 in beginsel mee bleef doen. D66 zou alleen afvallen "indien werkende weg zou blijken dat dit coalitievorming te zeer zou belemmeren".

Ook stelde hij voor de euthanasie-kwestie, waar D66 een hard punt van had gemaakt, voorlopig maar niet te regelen. Vervolgens schreef hij dat D66 één minister zou leveren en dat de zetelverdeling 7-6-1 zou worden. Dat was redelijk, meende hij, want als de Kamerzetels van de drie partijen (54, 49 en 12) door 8 gedeeld werden, dan kregen we 6,57-5,97-1,46, afgerond 7-6-1. Bovendien stond Lubbers zelf eigenlijk boven de partijen, want als premier had hij de taak "eerst te luisteren naar de ministers". Ten slotte stelde hij nog voor "een zeer strak financieel kader" vast te leggen en dan pas in het voorjaar afspraken te maken over nieuw beleid.

Lubbers kwam met zijn brief de CDA-fractie ver tegemoet, maar hoopte dat het voorstel toch voor D66 nog juist aanvaardbaar zou zijn. Hij adviseerde Van Mierlo de bittere pil maar te slikken. D66 moest, zo gaf hij toe, wel diep buigen, maar als de partij zich "werkende weg" aanvaardbaar zou maken, zou zij een zware ministerspost kunnen krijgen en zou het vernieuwingsbeleid toch wel op gang komen. Het voorstel maakte geen schijn van kans. De CDA-fractie was niet bereid D66 een kans te geven en D66 weigerde genadebrood te eten. Na verschijning van de brief grapte De Vries malicieus dat "al werkende weg zal blijken dat D66 weggewerkt wordt" en besloot D66 zich terug te trekken. Van Mierlo haalde na dit besluit hard uit. Het CDA, zo brieftte hij, had blijk gegeven van een "spastische anti-D66-houding", waarmee zijn partij "stelselmatig vernederd" was. Er was volgens Van Mierlo weer eens bewezen hoe schadelijk de christen-democratische mentaliteit was. Het CDA zei "in feite dat het in ieder kabinet recht heeft op overwicht". De aanpak van de euthanasiekwestie was stuitend. De andere partijen moesten "in de kronkels liggen omdat een minderheid, het CDA, haar rechtsgevoel op wil leggen aan een meerderheid met een ander rechtsgevoel. In de houding van het CDA zie je elke keer dat dictaat. (...) Het is stinkend."⁵⁰

sociale vernieuwing

De Volkskrant voorspelde na deze episode "een martelgang" waarbij de pvda "nog heel wat hoeken van de SM-kelder" van de "Onpartijdige" (Lubbers) zou zien.⁵¹ Maar dat viel mee. Nadat Van Mierlo was weggewerkt, kwamen de pvda-onderhandelaars Kok en Thijs Wöltgens en de CDA-onderhandelaars De Vries en Brinkman onder leiding van Lubbers snel tot zaken. Er viel geen onvertogen woord meer en op 16 oktober werd het regeerakkoord gepresenteerd. De onderhandelaars hadden elkaar gevonden op het thema "sociale vernieuwing" – een begrip dat, hoewel afkomstig uit sociaal-democratische kring, een gelukkige synthese van beider maatschappijvisies was. Bij sociale vernieuwing ging het, aldus Lubbers, om "het integreren van de geïsoleerden", zoals vrouwen, laag opgeleiden, leden van etnische minderheden en gedeeltelijk arbeidsongeschikten, die dreigden de aansluiting bij de samenleving te verliezen. Goede middelen om dat te voorkomen waren werk, scholing en huisvesting, maar het beleid kon alleen slagen als de samenleving anders werd georganiseerd. Veel overheidsinstanties werkten langs elkaar heen en stonden te ver van de mensen af om daadwerkelijk hulp te bieden. Daarom stelde het kabinet zich ten doel de gemeenten en het maatschappelijk middenveld meer mogelijkheden te geven. Het nam zich voor het beleid niet meer aan de samenleving op te

leggen, maar samen met de samenleving uit te werken. De partijen spraken echter wel af dat het nieuwe beleid aan strenge randvoorwaarden gebonden zou blijven. Het financieringstekort moest worden teruggebracht van 5 procent tot 3,25 procent en de collectieve lastendruk mocht niet stijgen. Daardoor bleef de ruimte voor nieuw beleid klein en sterk afhankelijk van de economische groei. De beleidsruimte werd nog verder beperkt doordat de automatische koppeling van de lonen in het bedrijfsleven met de ambtenarensalarissen en de sociale uitkeringen, die in 1982 was losgelaten, hersteld werd.

Het zag er allemaal mooi en degelijk uit. De verantwoordelijke samenleving werd naderbij gebracht, zonder dat het herstelbeleid werd opgeofferd. De CDA-fractie was er dan ook heel tevreden mee. Het CDA hield de formatie nog wel even op, maar dat gebeurde niet uit wantrouwen tegenover de nieuwe coalitiepartner. Nog altijd streefde het CDA naar een zeker evenwicht tussen de bloedgroepen, maar de partij kreeg in het nieuwe kabinet te weinig zetels om iedereen tevreden te stellen. In de zomer was geregeld dat de gereformeerde Brinkman fractievoorzitter werd, zodat de katholieken de meeste ministers mochten leveren. Daardoor kwamen de gereformeerden in de knel. Lubbers kon niet om Bert de Vries heen, die naar Sociale Zaken ging. Ook moest er per se een minister met een christelijk-historische achtergrond komen – dit werd Koos Andriessen – zodat er voor de antirevolutionairen maar één zetel overbleef. Gelukkig wilde De Koning weg, maar ook zo waren er minstens twee serieuze antirevolutionaire kandidaten: Bukman en Enneüs Heerma. De laatste had grote ambities en had het in veler ogen in het vorige kabinet uitstekend gedaan. Als staatssecretaris van VROM had hij volgens het Wetenschappelijk Instituut als enige bewindsman de idee van de verantwoordelijke samenleving consequent in de praktijk gebracht, en de ideologen zagen hem dan ook als de toekomstige partijleider. Een extra complicatie was dat het CDA minstens één vrouwelijke minister moest leveren. In christelijk-historische kring werden hiervoor geen geschikte kandidaten aangetroffen en in katholieke kring lag de ambitieuze Yvonne van Rooij goed, maar die moest wijken voor Lubbers, Van den Broek, Gerrit Braks en Ernst Hirsch Ballin. Dat leidde er ten slotte toe dat de antirevolutionairen met Maij-Weggen de vrouw leverden en Bukman en Heerma hun ministerspost misliepen. Maar erg lang kon dat de pret niet drukken. Na 62 dagen was de formatie voltooid. In brede kring heerste tevredenheid en de politiek leek na zeven magere jaren een aantal vette jaren tegemoet te gaan. Dat zou echter bitter tegenvallen.

een mistige herfst

De jaren negentig brachten de kater. De euforie rond de nieuwe coalitie ebde snel weg en reeds na enkele maanden kon men overal vernemen dat het kabinet niets bereikte en niets uitstraalde. Lubbers had met zijn nieuwe ploeg geen geluk. Zijn vorige kabinetten hadden dank zij een sterke economische groei hun doelstellingen verwezenlijkt, maar nu kreeg hij te maken met economische stagnatie. De economie kwam wel niet terecht "in de winter", zoals in het begin van de jaren tachtig, maar toch wel in een soort mistige herfst, die de voortgang aanzienlijk bemoeilijkte. Het nieuwe beleid was afhankelijk gesteld van de economische groei, maar die bleef uit,

waardoor Lubbers' derde kabinet meer ombuigingen moest initiëren dan zijn eerste twee kabinetten ooit gedaan hadden.

De stagnatie van de economie was niet de enige oorzaak van het fiasco. De sociale vernieuwing was niet uitsluitend afhankelijk van het geld, maar moest volgens de achterliggende filosofie ook zonder omvangrijke subsidies tot resultaat leiden. Dat gebeurde echter niet. In het voorjaar van 1991 bleek bijvoorbeeld dat de tripartisering van de arbeidsbureaus – waarbij de overheid de verantwoordelijkheid voor de arbeidsvoorziening deelde met de vakbonden en de werkgevers – volstrekt niet aan de verwachtingen voldeed. De beleidsmakers hadden gehoopt door de tripartisering jaarlijks tien procent meer werklozen aan een baan te helpen, maar deze doelstelling moest worden verlaagd tot twee procent. De arbeidsbureaus klaagden dat vooral vrouwen en leden van etnische minderheden moeilijk aan werk te helpen waren – maar voor die groepen was de sociale vernieuwing nu juist bedoeld! Op andere terreinen was het nog erger. Bij de arbeidsbureaus was er ten minste nog sprake van gedeelde verantwoordelijkheid, maar in het contact met de gemeenten viel het Rijk gewoon terug in de oude dictatoriale gewoonten. Nadat Rijk en gemeenten in oktober 1990 een akkoord over de sociale vernieuwing getekend hadden, kregen de gemeenten in strijd daarmee een half jaar later al weer forse bezuinigingen opgelegd. De Interbestuurlijke Projectgroep Sociale Vernieuwing, die het hele proces begeleidde, stelde na twee jaar vast dat het kabinet zich aanvankelijk wel enthousiast achter de sociale vernieuwing geplaatst had, maar dat de belangstelling van de ministers snel verflauwd was, waardoor de sociale vernieuwing als een nachtkaars dreigde uit te gaan.

Het falen van het kabinet was voor een deel ook een kwestie van presentatie. De eerste twee kabinetten-Lubbers hadden het ook niet in alle opzichten fantastisch gedaan, maar die waren tenminste niet met hooggespannen verwachtingen begonnen en die hadden zich beter verkocht. Lubbers en Kok maakten in toenemende mate een vermoeide indruk en Lubbers leek zijn ambities vooral op het buitenland te richten, wat tot pijnlijke conflicten met Van den Broek leidde. De presentatie werd ook bemoeilijkt door het ontbreken van felle oppositie. Niemand was gelukkig met het kabinet, maar het had evenmin echte vijanden, waartegen het zich eensgezind schrap kon zetten. En tenslotte had dit kabinet niet, zoals de twee vorige kabinetten gehad hadden, de krachtige steun van de CDA-fractie leider. De nieuwe fractie leider, Brinkman, leek vaak zelfs één van de grootste critici van het kabinet. Verre van het te loven en te prijzen, riep hij telkens maar dat het kabinet niets deed en nodig eens "de handjes" moest "laten wapperen".

een werkzame sfeer

Brinkmans kritiek was deels ingegeven door de noodzaak de achterban te pacificeren. De vorming van het centrum-linkse kabinet had onverwacht weinig weerstand gewekt, maar toen de resultaten uitbleven, nam binnenskamers het gemor toe. Brinkman zag het als zijn taak aan de gevoelens van onlust uitting te geven. Maar waarschijnlijk had hij die gevoelens ook zelf.

De opvolger van De Vries droeg van huis uit het socialisme geen warm hart toe.

Hij was de zoon van een gereformeerde burgemeester en stelde zich al vroeg ten doel in de voetsporen van zijn vader te treden. Dat hij geen radicaal temperament had, bleek al toen hij als middelbare scholier lid werd van de jongerenorganisatie van de CHU en niet van die van de ARP. Later, als student in Amsterdam, sloot hij zich aan bij de jongerenorganisatie van de VVD, zonder overigens te vervallen tot de in die kringen niet ongebruikelijke losbolligheid. Hij was een nijvere student, die volgens een carrièreplanning rechten en bestuurskunde deed. Hij sprong nooit uit de band, op dronkenschap werd hij niet betrapt en wel zag hij eenmaal in Parijs "halfnaakte vrouwen dansen", maar daarna ontmoette hij al spoedig zijn toekomstige echtgenote, waarmee hij snel huwde. Hij was, zo vertelde hij later, "daarvoor nooit met anderen naar bed geweest. Ik ben recht in de leer, dat moet je zijn."

Omdat hij de sfeer bij de liberale jongeren te fel en te ruzie-achtig vond, werd hij in 1975, na de afronding van zijn twee studies, lid van het CDA. Een jaar later bracht hij het tot chef de bureau op Binnenlandse Zaken en in 1980 – hij was toen 32 jaar oud – maakte Wiegel hem zelfs directeur-generaal. Zijn weldoener was tevens zijn grote voorbeeld. Met de liberale voorman heeft hij altijd contact gehouden, wat mogelijk niet zonder gevolgen bleef. "Het zal duidelijk zijn dat als we in de opera zitten, dat we dan niet alleen over de opera spreken", vertelde hij aan *De Volkskrant*.⁵² Onheilspellend gaf hij in datzelfde interview het derde kabinet-Lubbers een laatste kans.

Reeds als directeur-generaal had Brinkman de ambitie minister te worden. In 1982 lukte dat, waarschijnlijk dank zij Wiegel. In het no-nonsense team van Lubbers was hij op zijn plaats. Hij etaleerde zich als een energieke jonge manager, die geen tijd had voor slappe praatjes. Hij werd bekend als yup. Hij was "flashy", flexibel, pragmatisch, altijd strak in het pak en perfect gekapt, "helemaal de wondere wereld van Peter Stuyvesant".⁵³ Al snel ambieerde hij het leiderschap van het CDA. Maar daarvoor zou hij meer moeten zijn dan een gestroomlijnde regelaar. In zijn tweede periode als minister begon hij zijn beleid dan ook te onderbouwen met betogen over de zorgzame samenleving, die hij illustreerde met dierbare herinneringen aan Hardinxveld-Giessendam, waar hij was opgegroeid: "Er was een werkzame sfeer. Er bestond een zekere zuinigheid in de goeie zin van het woord. Er was ook een druk verenigingsleven waaruit intensieve sociale contacten voortvloeiden." Sommigen dachten – ten onrechte overigens – dat Brinkman, als hij zo sprak, nooit helemaal meende wat hij zei. De verwarring hierover voedde hij zelf door te zeggen dat hij niet zozeer een boodschap had, maar eerder oppikte wat er leefde. "Je moet aansluiten op de belevingswereld van die meneer en mevrouw in de Oranjestraat 50 in Dordrecht [en] over plichten praten doet het op spreekbeurten altijd goed."⁵⁴

grenspaaltjes

Halverwege het tweede kabinet-Lubbers moest Brinkman in de rij van Lubbers' potentiële opvolgers nog twee concurrenten, Ruding en Van den Broek, voor laten gaan. Deze twee hadden echter als nadeel dat zij net zo oud waren als Lubbers en steeds slechter met de premier konden opschieten. Nadat Lubbers weer eens bezuinigingsvoorstellen van Ruding had doorkruist, merkte de gepijnigde minister pu-

blikkelijk op dat de premier "kennelijk een iets andere visie op de eigen ministeriële verantwoordelijkheid had". Toen Lubbers in 1988 aankondigde nog vier jaar door te willen gaan, liet Ruding dan ook weten ermee op te houden. Voor Van den Broek waren de perspectieven inmiddels nog somberder geworden. Niet alleen had ook hij het vooruitzicht van nog vier jaar Lubbers, maar daarnaast was zijn imago ook geschaad door de mislukte produktie van een nieuw, fraudebestendig paspoort, een zaak die beschouwd werd als een toonbeeld van bestuurlijk onvermogen.

Toen De Vries zijn vertrek als fractieleider aankondigde, was Brinkman de eerste kandidaat om hem op te volgen. In de fractie bestond echter ook voorkeur voor Heerma en Bukman. Zomer 1989 spraken Lubbers, De Koning en De Vries uitgebreid met de drie kandidaten. De Vries zelf zag het meest in Heerma, maar Lubbers wees uiteindelijk Brinkman aan. In de fractie werd er wel even raar tegen aangekeken dat de fractie haar voorzitter niet meer zelf koos, maar een slechte keus leek Brinkman nu ook weer niet. Na enige tijd was de fractie zelfs verrukt van hem. Na De Vries werd Brinkman ervaren als een verademing. De Vries drukte altijd zijn eigen zin door, maar Brinkman luisterde naar zijn fractie. De fractie-bijeenkomsten waren onder Brinkman niet zelden een georganiseerde chaos, waarbij tientallen vergaderingen tegelijk plaats leken te vinden en zelfs het meest bescheiden Kamerlid zijn zaakjes "even met Elco overleggen" kon.

Brinkman was in eerste instantie geen voorstander van een coalitie met de PvdA. Hij wilde tijdens de formatie eerst serieus bekijken of niet verder geregeerd kon worden met de VVD. Bij de besprekingen over het regeerakkoord vielen Kok en Wöltgens hem enorm mee, maar bij de Algemene Beschouwingen vond hij het toch nodig om "grenspaaltjes" te slaan. Hij waarschuwde tegen "wilde avonturen" en "geëxperimenteer" en stelde dat financiële meevallers niet voor nieuw beleid, maar voor verlaging van het financieringstekort gebruikt moesten worden. De sociale vernieuwing trok hij sterk in de morele sfeer. Het was "voor de CDA-fractie in de eerste plaats het bevorderen van een andere geesteshouding ten opzichte van de samenlevingsvraagstukken van de komende jaren". Het ging om "een levensstijl en een vorm van omgaan met elkaars persoon en goed die zorzuldigheid uitstralen" en "een verder herstel van saamhorigheid en zelfwerkzaamheid in de maatschappij". Brinkman gaf in zijn "maidenspeech" niet aan hoe dit in concreet beleid vertaald kon worden en verbaasde de toehoorders door de rechtse inslag van zijn verhaal. Brinkman begreep dat het CDA zich in een kabinet met de PvdA rechtser moest opstellen dan in een kabinet met de VVD; niet alleen om de PvdA tot matiging te dwingen, maar ook om de achterban gerust te stellen. Daar bestonden, zo legde hij uit, "nog enige reserves tegenover de nieuwe coalitiegenoot. Eerst zien, dan geloven is de stemming. Ik heb in mijn toespraak dat gevoel verwoord."⁵⁵

Brinkman trof de juiste toon. Uit peilingen bleek dat ineens een meerderheid van de CDA-kiezers liever een kabinet met de PvdA dan een kabinet met de VVD zag, en de CDA-partijraad keurde het resultaat van de kabinetsformatie in december 1989 eenstemmig goed. In het daaropvolgende jaar ging het slecht met het kabinet, maar goed met Brinkman. Na een jaar viel waar te nemen dat Brinkman, en niet langer Lubbers, op CDA-bijeenkomsten het langste en meest enthousiaste applaus kreeg en dat in de fractie Brinkman, en niet Lubbers, de getapte figuur was.

Brinkmans aansporingen om de handen uit de mouwen te steken, bereikten in het voorjaar van 1991 een climax. In een interview met *De Volkskrant* stelde hij dat de samenleving ziek was en dat vooral het probleem van de sterke stijging van het aantal arbeidsongeschikten krachtig aangepakt moest worden. Daarover zou de Sociaal Economische Raad op 12 juli advies uitbrengen, maar Brinkman weigerde zo lang te wachten. Het kabinet moest zelf maar eens wat doen. Het moest "moed tonen", anders vreesde hij "dat we met dit kabinet in grote, ernstige problemen komen". Brinkman stelde voor de bestaande WAO-uitkering te vervangen door een lage basisuitkering en de hoogte van de uitkering afhankelijk te maken van het aantal gewerkte jaren.

Het kabinet wachtte op het advies van de SER, maar toen deze geen eensgezind advies bleek te kunnen geven, kwam het met een spijkerhard eigen voorstel, dat geheel naar de zin van Brinkman was. De vakbeweging reageerde furieus en in de PvdA ontstonden ernstige problemen. Kok, die aanvankelijk de WAO-ingreep gesteund had, krabbelde terug, maar Brinkman was ontoegeeflijk en tussen Wöltgens en Brinkman liep de irritatie hoog op. In de laatste week van augustus leek het kabinet verloren, maar op het laatste moment bereikten de partijen toch nog een compromis, waarbij het WAO-plan in de door Kok gewenste richting werd bijgestuurd. Dit viel niet erg op, omdat Brinkman het kabinet bleef prijzen om zijn daadkracht en de vakbeweging het WAO-plan krachtig bleef afwijzen, maar in werkelijkheid was het CDA de PvdA ver tegemoet gekomen. De vice-voorzitter van de FNV, Karin Adelmund, publiekelijk een van de meest onverzoenlijke tegenstanders van het kabinetsbeleid, gaf Kok binnenskamers zelfs het compliment dat hij veel meer van het CDA gedaan had gekregen dan zij ooit voor mogelijk had gehouden.

De toegeeflijkheid van het CDA hing samen met de bezwaren die ook in CDA-kring tegen de WAO-ingreep bestonden, maar was vooral een gevolg van het verlangen om het kabinet in stand te houden. Misschien dat Brinkman het persoonlijk wel op een kabinetscrisis had willen laten aankomen, maar de partij als geheel meende zich een breuk met de PvdA niet te kunnen permitteren. Als bleek dat het CDA niet met de PvdA kon regeren, zou, zo vreesden velen, de partij blijvend in de rechtse hoek belanden. Laatstelijk was weer diverse malen de vrees geuit dat het CDA een soort CDU zou worden. De christen-democratische jongeren, Oostlander en diens opvolger als wetenschappelijk directeur, Van Gennip, hadden gewaarschuwd dat het CDA extra waakzaam moest zijn, omdat de partij door de Europese eenwording toch al in het conservatieve kamp getrokken dreigde te worden. Volgens Van Gennip "zou het een ramp zijn als de Duitse tweedeling tussen progressief en conservatief bijvoorbeeld via het Europese Parlement en de Europese Volkspartij aan Nederland zou worden opgedrongen. Dan worden de wortels in onze samenleving aangetast. Onder vooral Duitse invloed zou de EVP [het samenwerkingsverband van de Europese christen-democraten] gedwongen kunnen worden zich aan te sluiten bij het conservatieve blok. Uit frustratie met het huidige kabinet (...) zou er in het CDA zelf aan de liberaal/conservatieve kant ook een versterkte neiging kunnen ontstaan om zich in langjarige conservatieve verbanden vast te leggen."⁵⁶

Het CDA voelde zich niet alleen bedreigd door de politieke veranderingen op Europees niveau, maar ook door de verschuivingen op nationaal niveau. Volgens de opiniepeilingen van 1991 zakte de PvdA ver weg en werd D66 door een sensationele winst de op één na grootste partij. De CDA-politici ervoeren dit waarschijnlijk als uitermate bedreigend. Brinkman hamerde op het vermeende gebrek aan inhoud van D66 en Lubbers riep de PvdA-kiezers op hun partij trouw te blijven. De identiteit van D66 werd steeds meer bepaald door haar kritiek op de machtspositie van het CDA. Bij het 25-jarig bestaan van D66 constateerde Van Mierlo vergenoegd dat een coalitie zonder het CDA voor het grijpen lag. Om die reden verwierp hij, onder luid applaus van zijn partijgenoten, het recent gelanceerde idee van een fusie met de PvdA. Zo'n operatie zou, aldus Van Mierlo "op een verkeerde manier een scheiding der geesten bewerkstelligen". Het zou de bestaande politieke verhoudingen alleen maar bevestigen: "het bankstel van het CDA in het midden en de twee fauteuils ter linker en ter rechterzijde".⁵⁷